

**ГОЛОД  
В УКРАЇНІ  
1932-1933**



БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ Ч. 168

Обкладинка Якова Гніздовського

THE FAMINE IN UKRAINE, 1932-1933  
Selected Articles  
Compiled by Nadia Karatnycky

SUČASNIST - 1985

All rights reserved.  
Copyright 1985 by Sučasnist  
Library of Congress Catalog Card Number: 85-62108

# ГОЛОД В УКРАЇНІ

## 1932-1933

*Вибрані статті*



Луцьк - 2006

УДК 94(477)''19''  
ББК 63.3(4УКР)62-4я43  
Г 61



Видано у рамках програми  
“Уроки історії: Голодомор 1932-1933 років”  
Міжнародного благодійного фонду “Україна 3000”

Штучний голод 1932-1933 років, запроваджений верхівкою комуністичного тоталітарного режиму в Україні, був моторошним знаряддям знищення мільйонів українців. Ця книга містить збірку статей, котрі допоможуть описати й пояснити страшну трагедію тим, хто живе на цій багатостраждальній землі сьогодні.

Для широкого кола читачів, учнівської й студентської молоді, усіх, кому не байдужа доля українського народу.

Упорядник Надія Дюк

Художник **Яків Гніздовський**

*Видання друге, доповнене*  
*Книга перевидана з дотриманням правопису оригіналу*

ISBN 966-8575-43-1

© Дюк Н., упорядкування, 2006



***Не маємо права забути***

Цього року, коли Україна в черговий раз вшановує пам'ять жертв Голодомору 1932-1933 років, Міжнародний благодійний фонд “Україна 3000” у рамках спеціальної програми “Уроки історії: Голодомор 1932-1933 років” підтримав перевидання книги, яку ви тримаєте у руках.

У 1985 році для України наклад цієї книги вийшов спеціальним кишеньковим форматом, щоб на кордоні легше було заховати від радянських спецслужб. Це були часи, коли саме згадування у приватній розмові теми Голодомору мало сумні наслідки для тих, хто наважувався порушувати це болюче питання. Влада робила все, щоб назавжди витерти з пам'яті українців страшні події 1930-х років.

Проте сотні небайдужих людей в Україні й за кордоном збирали свідчення тих, хто вижив, записували їх, зберігали для майбутніх поколінь і не дали зникнути. І хоч книга з'явилася на світ двадцять років тому, в сучасній Україні про Голодомор і досі говориться і пишеться надто мало, аби можна було по праву сказати, що цей урок ми осмислили повністю.

Однак 2005 рік нашої новітньої історії вже відзначений великими змінами в національній свідомості. Цього року перед Михайлівським Золотоверхим собором у Києві вша-

нувати мільйони загиблих співвітчизників зібралися тисячі людей. І це свідчить про одне - нація, країна прокидаються.

Цього року українська держава вперше звернула увагу на титанічні зусилля тих, хто не побоявся говорити правду про трагічні гіркі роки, і відзначила державними нагородами за вагомий внесок у дослідження голодоморів в Україні, а також за визначні особисті заслуги перед Українським народом американського дослідника Джеймса Мейса (помертно), професора Неаполітанського університету "Федеріко II" Андреа Граціозі, професора Стенфордського університету (США) Роберта Конквеста, українського письменника Володимира Маняка (помертно) та ще дев'ятьох вітчизняних і зарубіжних дослідників цієї теми.

Не може бути гіршої муки, ніж та, коли бачиш, як голодною смертю помирає твоя дитина, а держава у цей час продає мільйони тонн збіжжя за кордон. Це страхіття до останнього дня стоятиме перед очима українців, які були свідками Голодомору. Народові України була завдана рана, яка не загоїлася і через 70 років. Наслідки Голодомору 1932-1933 років ще, на жаль, не до кінця вивчені, попереду ще багато роботи. Україна мусить відшукати і впорядкувати могили померлих під час усіх своїх голодоморів, поставити на тих могилах пам'ятники і хрести, створити сучасний Центр вивчення Голодомору. Це необхідно, бо такі сторінки історії ніколи й ніде більше не мають повторитися. Адже те, що людство не пам'ятає, воно приречене пережити знову.

Ми не маємо права забути великої трагедії однієї з найчисленніших європейських націй, яка втратила у мирний час мільйони своїх доньок і синів. Вірю, що ця книга допоможе нашому народу ще раз згадати своє минуле і осмислити його. Це внесок Фонду "Україна 3000" у правдиву історію України ХХ століття.

**Катерина Ющенко,**  
Голова Наглядової Ради  
Міжнародного благодійного фонду "Україна 3000"  
*м. Київ, листопад 2005 р.*



***Від упорядника***

Коли видавництво "Сучасність" вперше надрукувало цю книгу в Нью-Йорку у 1985 році, України як незалежної держави ще не було. Дуже мало людей на Заході - за винятком невеликої групи представників академічних кіл, що спеціалізувалися на "регіональних дослідженнях" або ж етнографії СРСР - були обізнані з країною з населенням у 52 мільйони, яка ніби зникла з мапи Європи. Я сама добре пам'ятаю, наскільки мені, студентці, важко було переконати своїх викладачів в Оксфордському університеті в Англії, що є теми української історії, які варто вивчати. Академічне дослідження Українського Голодомору 1932-1933 років було абсолютно поза зором офіційних наукових кіл.

Але ще більше моє серце кралося від усвідомлення, що вся інформація про жахливу трагедію приховувалася і систематично стиралася із свідомості громадян України. Незважаючи на те, що більшість людей в Україні мали родичів та друзів, які постраждали від Голодомору, на цю тему не було ні книжок, ні досліджень. Офіційна радянська версія подій додавала Український Голодомор до загальної категорії труднощів, які виникли внаслідок запровадженої Сталіним політики "колективізації".

Основною метою цієї книги було зібрати декілька існуючих статей - наукових та у вигляді мемуарів - в одне видання, яке дало б читачам в Україні можливість докладно

ознайомитись з цією темою. Оригінальний компактний розмір видання був продуманий спеціально для полегшення ввезення книги в Україну. За похмурих часів початку 1980-х років, в період розквіту брежнєвізму, коли чимало українських дисидентів мучилися у віддалених тюрмах і таборах СРСР, здавалося важливим передати за допомогою цієї книги, що Голодомор не забуто попри всі спроби приховати його. Понад це, тему продовжили нові роботи - фільм "Жнива відчаю" та мемуари очевидців, таких як Малколм Маггерідж.

Скільки всього змінилося за 20 років! Самий факт, що цю книгу зараз можна публікувати і відкрито поширювати в Україні, є тільки одним свідченням прогресу. Невдовзі після її виходу 1985 року, Конгрес Сполучених Штатів створив Комісію з Українського Голодомору для збору матеріалів та свідчень очевидців тих подій. Ця робота здійснювалася під вправним керівництвом доктора Джеймса Мейса, і в результаті було підготовлене двотомне видання, що містило вибрані частини з тисячі сторінок свідчень тих, хто пережив Голодомор. У 1986 році Роберт Конквест опублікував свою книгу "Жнива скорботи", і вона одразу ж стала класикою жанру досліджень історії двадцятого сторіччя. За останні двадцять років було переконливо доведено, що американський журналіст з "Нью-Йорк Таймс" Волтер Дюранті співпрацював з радянською владою і приховував інформацію про Голодомор, публікуючи фальшиві розповіді про Україну. У них він свідомо уникав новин про реальний стан речей, а подавав натомість глянцеvu картинку про життя в СРСР, як у квітучому раю, де у селян все було гаразд.

У вступі до видання від 1985 року читачеві нагадувалося, що навіть незважаючи на те, що минуло 50 років, політична система та апарат, які штучно створили Голодомор, продовжують існувати, включно з командно-плановою економікою, обмеженням пересування громадян, контролем засобів масової інформації та самих джерел інформації. На щастя, цієї системи більше не існує. Україна є незалежною нацією, а після успіху Помаранчевої революції останні залишки старого порядку виштовхуються з політичної системи. Проте читачі, які сьогодні беруть до рук цю тоненьку книжечку, повинні пам'ятати, що Великий Український Голодомор не був результатом рішення однієї людини.

Для виконання наказів потрібні були тисячі "апаратників" та сотні журналістів, дипломатів, науковців, архівістів для того, щоб протягом багатьох років поспіль спотворювати новини та інформацію про Голодомор.

Я сподіваюсь, що це скромне видання не тільки додасть до нашого розуміння Великого Голодомору, збагатить наші знання з української історії. Воно слугуватиме нам нагадуванням про жахливу ціну, заплачену людськими життями за те, щоб процвітала тоталітарна влада. Саме тому ця книга залишається сьогодні такою ж актуальною, як і двадцять років тому, а Міжнародний фонд "Україна 3000" заслуговує на вітання та подяку за перевидання цієї книги.

**Доктор Надія М. Дюк,**  
*Вашингтон, округ Колумбія,  
листопад 2005 року*

Володимир Маленкович

## ГОЛОД 1933 РОКУ В УКРАЇНІ

За Другої світової війни гітлерівці знищили шість мільйонів євреїв. Увесь світ знає і пам'ятає трагедію єврейства. Людиноне-нависницький режим фашизму не існує, ідеологію расової ненависти затавровано ганьбою.

Про не менш страшну трагедію українського народу не знає навіть багато українців. Режим, відповідальний за масову загибель українських селян у тридцять третьому голодному році, все ще при владі в країні, яка займає одну шосту частину земної поверхні, диктує свою волю десяткам народів, впливає на долю всього світу. Це - тоталітарний режим радянського "комунізму".

П'ятдесят років тому, в 1933 році, жертвами штучного голоду стали мільйони українців - мільйони дітей, жінок, чоловіків і старих людей.

Сьогодні важко з певністю назвати точне число жертв. Наслідки загальносоюзного перепису 1937 року - першого перепису після 1933 року - заховані в архівах КГБ (якщо не знищені), а висліди перепису 1939 року - зфальшовані.

За першої п'ятирічки населення України повинно було б зрости з 30,2 млн у 1929 році до 33 млн осіб на 1 січня 1933 року. У наступних "народногосподарських" планах наведено такі числа: населення республіки в січні 1933 становило близько 32 млн осіб, а на початок 1935 року відзначено зменшення до 30 млн осіб.<sup>1</sup> Якби темп приросту населення відповідав очікуваному при плануванні першої п'ятирічки, Україна повинна була б мати 34,5 млн громадян. За шість років населення Української республіки зменшилось на 4,3 млн осіб. До тих, хто "зник" за тих років, до-раховані виселені на заслання в періоді "розкуркулення", і так

само й ті, кому пощастило втекти від голоду за межі України. Але це все було до кінця 1932 року, після чого залишити територію республіки стало неможливим. За два роки (1933 та 1934) населення України мало мільйонні втрати. За ці ж два роки майже на один мільйон збільшилася кількість росіян у республіці (за рахунок масової колонізації, що почалася в другій половині 1933 року). І, незважаючи ні на що, народжувалися діти (якщо брати 1934 рік - перший "нормальний" рік після голоду, - нормальний для тих часів відсоток приросту населення, то лише в тому році населення повинно було зрости на 750 тис. осіб). Таким чином, навіть за підрахунками, ґрунтованими на даних з радянських джерел, які аж ніяк не можна звинуватити в намаганнях зменшити дані про зріст народонаселення в роки "сталінських п'ятирічок", в 1933 році в Україні загинуло від голоду біля 4 мільйонів осіб. Деякі дослідники говорять про загибель 8 мільйонів за той рік, більшість же оцінює кількість жертв на 5-6 мільйонів.<sup>2</sup>

Протягом одного року в Україні загинуло стільки ж українців, скільки євреїв в усіх країнах, які потрапили під чобіт Третього Рейху, за всі роки Другої світової війни. Жадлива доля єврейських гетто відома всім добре. А запитайте сьогодні в Києві про трагедію українського народу. Більшість молодих людей про голод тридцять третього року нічого не знає. Старші пам'ятають, добре пам'ятають, але... мовчать.

Щоб подібна трагедія більше ніколи не повторилася, сторінки страшного минулого треба знати. І не лише українцям, але й росіянам, у тому числі й тим, хто гадає, що українці й росіяни - брати, і між ними не повинно бути жодних кордонів.

У 1933 році кордон був, і його добре знали українські втікачі, яких там зустрічали кулі солдатів з військ НКВД, і російські мешканці прикордонних сіл - ті, що бачили за десятки метрів від себе трупи розпухлих від голоду українських селян. По той бік кордону.

Як це сталося? Чому ми називаємо голод штучним? Хто планував голод, тим самим - хто вбивав?

1923-1929 роки - кращі роки в Україні за останніх кілька сторіч. Завдяки НЕПу українські селяни дістали відносну економічну самостійність та можливість господарювати на своїй

Стаття вперше надрукована в журналі "Сучасність" (Мюнхен), жовтень 1983 р., с. 16-23.- Ред.

землі. Навіть незважаючи на жорстоку податкову політику держави випомповувати якнайбільше коштів для розвитку індустрії, в хатах хліборобів з'явився добробут. Розвивалися національні форми життя, відроджувалася культура.

Сталін за тих років був заклопотаний боротьбою за владу в Кремлі. Але вже тоді він добре знав своїх майбутніх супротивників на шляху створення тоталітарної держави: це - економічно незалежне селянство і рухи за національну самостійність республік. Сталін розумів, що в національних республіках ці дві сили, за самою своєю природою протистоячи тоталітаризмові, тісно пов'язані між собою. "Основу національного питання, його внутрішню суть все таки становить селянське питання. Саме цим пояснюється, що селянство являє собою головну армію національного руху", - писав він 1925 року.<sup>3</sup>

Колективізація в Україні завдала одночасного удару і по самостійності господарського життя селян, і по національних цінностях українців. Здійснювалася вона найбільш варварськими, найбільш нелюдськими методами. До 1931 року було "конфісковано близько 200 тисяч куркульських господарств, їх майно передано у суспільні фонди колгоспів. Найбільш злісна й активна частина куркульта була переселена в інші райони країни", - читаємо в "Очерках истории Коммунистической партии Украины".<sup>4</sup> Й один мільйон 200 тисяч українців заслано на Сибір та в Казахстан. Більша частина з них (у першу чергу діти та жінки) загинула.

Спроби керівництва Комуністичної партії України запровадити колективізацію помірним темпом викликали незадоволення Москви. У постанові ЦК КП(б)У та Раднаркому України від 25 грудня 1929 року заплановано до жовтня 1930 року колективізувати 21,6 % орних земель. Але вже через десять днів ЦК Всесоюзної КП(б) ухвалив прискорити темпи колективізації в Україні з тим, щоб завершити її до 1932 року. І на жовтень 1930 року було колективізовано не 21 %, а 70 % всіх орних земель.

Похаплива, непродумана, економічно необґрунтована примусова колективізація призвела до раптового занепаду сільськогосподарського виробництва, у тому числі й хліба.

Але плян хлібозаготівель не лише не зменшено, враховуючи створену на селі ситуацію, а навпаки, значно збільшено. 1930 ро-

ку з України було вивезено 7,7 млн тонн зерна (33 % всього врожаю), тоді як значно сприятливішого з цього погляду 1926 року вивезли лише 3,3 млн тонн. Той хліб головним чином ішов на покриття експортних зобов'язань Радянського Союзу. Важлива й та обставина, що хлібозаготівлі з України складали 38 % усіх заготівель хліба в СРСР, хоча врожай на полях української республіки становив лише 27 % усього врожаю в Радянському Союзі. Вже в 1930 році українські селяни не мали достатньої кількості зерна для посівів на наступний рік. 1931 року Україна повинна була здати знову 7,7 млн тонн зерна, незважаючи на те, що врожай зернових (навіть у згоді з радянськими статистичними даними) знизився майже до 5 млн тонн. Та ще близько 30 % зерна було втрачено під час жнив. Навесні наступного року з України вивезли 7 млн тонн зернових (91 % плану). Селянам залишилося по 112 кілограмів хліба на рік, тобто по 300 грамів на день на одну особу.

А хліб - єдине, чим харчувалися в українських селах. Колективізація призвела до масової втрати поголів'я худоби. Вже в червні 1930 року на Харківській обласній партійній конференції Косіор говорив про зменшення кількості тварин у сільському господарстві на 16 %! Газети того часу постійно повідомляли про масову загибель корів, овець, свиней та звинувачували в диверсіях куркулів-шкідників (хоча вже всі "куркулі" були вивезені в Сибір). Взимку 1931-1932 року, наприклад, лише в одному районі Полтавської області загинуло 8 тисяч свиней.<sup>6</sup> І так було скрізь. Невміння правильно вести господарство, відсутність морального чи матеріального зацікавлення колгоспників своєю працею, бездарна організація виробництва та погане забезпечення новостворених колгоспів - все це призвело до того, що пляни з м'яса були виконані лише на 10-20 %. Та й те м'ясо, що було, вивозилося до індустріальних центрів республіки або за межі України. Колгоспники м'яса й не бачили. Овочів також не було.

Вже наприкінці 1931 року стало очевидним, що Україні загрожує страшний голод. Навесні 1932 року всі запаси хліба, що ще залишались в селян, забрали для посівного фонду. Й однак того року спромоглися засіяти лише частину всіх орних площ. Сіяти не було чим і не було кому. Багато селян, щоб прогодувати родини, покидали свої села і йшли на пошуки хліба.

Насувався голод. Ще можна було спробувати уникнути його. Знизити плани хлібозаготівель, дати зерно для сіви із загально-союзного фонду, допомогти голодним районам продуктами з інших областей та республік Союзу, де справи з хлібом стояли краще. Можливо, знизити темпи будівництва підприємств важкої промисловости, яке велося за гроші, одержані за продаж селянського хліба. І припинити процес колективізації (наприклад, повернути частину тварин та заготовлений для них корм в руки селян, пороздавати весь утримуваний в коморах хліб і т. д.). Але нічого цього не було зроблено.

Керівництво компартії України неодноразово зверталось на початку 1932 року до Москви з проханнями послабити тиск на Україну. Воно попереджало, що українське сільське господарство опинилося в критичному становищі. Але Сталін безжально йшов до своєї мети - побудови тоталітарної комуністичної системи. А для цього потрібно було придушити залишки селянської ініціативи, примусити селян (хай навіть ціною життя мільйонів) безвідмовно працювати в колгоспах на рабських умовах. Тим більше, що хотілося поспішати з індустріалізацією та мілітаризацією країни. І крім того, найменший вияв політичної самостійності українських комуністів викликав у Сталіна подразнення. Не забуваймо, що він вважав "національне питання - питанням селянським".

У липні 1932 року Сталін відряджує на III загальноукраїнську конференцію КП(б)У, присвячену одному питанню - становищу на селі, своїх підручних Молотова й Кагановича. У відповідь на скарги Скрипника, що в українських селян "уже більше нема чого забирати, тому що вже все вичищено під мітлу",<sup>7</sup> сталінські емісари заявили: "жодних поступок чи сумнівів щодо питання виконання завдань, поставлених партією і радянським урядом перед Україною, не буде!"<sup>8</sup>

І це все в той самий час, коли плян виробництва зерна було виконано в Україні лише на 30 %, картоплі - на 25 %, овочів - на 26 % (за даними радянської статистики).<sup>9</sup> Про м'ясо взагалі не повідомлялося.

За цих умов заява представників Сталіна означала лише одне: Кремль свідомо йде на злочин, на масове вбивство голодом українських селян.

Як же практично запроваджувався в життя сталінський плян "хлібозаготівель", а точніше - плян знищення мільйонів людей?

Уже в серпні 1932 року було введено смертну кару за "розкрадання" колгоспної власности, чим санкціоновано вбивство голодних селян, що збирали колоски на колгоспних полях.

Невдовзі Кремль скасував постанову уряду України про виплату колгоспникам авансу на трудовні в рахунок майбутнього врожаю. Замість того ухвалено рішення не видавати хліб на трудовень до виконання пляну хлібозаготівель і, крім того, відібрати у колгоспників уже виданий хліб, а також перерахувати в фонд хлібозаготівель зерно з інших колгоспних фондів, включаючи і посівний.<sup>10</sup>

Під тиском Москви ухвалено резолюцію ЦК КП(б)У від 17 листопада 1932 року, в якій сказано, що в сільських партійних організаціях України виявлені "безпосередні зв'язки цілих груп комуністів та окремих керівників партійних клітин з куркулями та петлюрівцями, наслідком чого деякі партійні організації стають на бік класового ворога".<sup>11</sup>

В Україну для проведення хлібозаготівель спрямовано 112 тисяч членів партії, в основному з індустріальних центрів Союзу, - людей, що не знали і не бажали знати проблем села (це майже в два рази більше, ніж прибуло для проведення колективізації в 1929-1930 роках).

Були заведені "чорні списки" районів, які не виконували плянів хлібозаготівель. 6 грудня 1932 року була ухвалена злочинна Постанова Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У. Наведемо її з деякими незначними скороченнями:

"У зв'язку з ганебним зривом кампанії хлібозаготівель, організованим контрреволюційними елементами при участі і навіть на чолі з деякими комуністами та пасивному і байдужому ставленні до цього партійних організацій [названих у Постанові районів - В. М.], Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У вирішили виставити ці райони на чорну дошку та застосувати до них такі репресивні заходи: 1) припинити постачання цих районів промисловими товарами та стримати всю державну торгівлю, для чого закрити в тих районах державні та кооперативні магазини і вивезти з них всі наявні товари; 2) заборонити торгівлю товарами широкого вжитку, яку до того часу провадили колгоспи та індивіду-



альні господарства; 3) стримати всі кредити цим районам і відібрати назад все, що було видано раніше; 4) замінити особистий склад місцевого адміністративного та господарського керівництва, усунувши звідти всі ворожі елементи; 5) провести те саме в колгоспах, звільнивши звідти ті ворожі елементи, які брали участь у зриві хлібозаготівель”.<sup>12</sup>

На ”чорну дошку” було записано 86 районів України.

27 грудня 1932 року ухвалою Центрального Виконавчого Комітету СРСР було введено єдину паспортну систему, що закріплювала селян (як кріпаків) до їх місць проживання, до колгоспів. Незабаром колгоспникам заборонили працювати на фабриках і в шахтах.

На станціях та дорогах, що вели в міста, куди селяни намагалися втекти від голоду, були виставлені спеціальні охоронні загони. Кордон з Росією був перекритий військами НКВД, які стріляли в натовпи українських селян, що втікали від голоду.

Втікати було нікуди, їсти було нічого, лишалося одне - помирати. Спершу помидали діти і старі. Помидали вдома, на полях, серед хлібів нового врожаю, що починали зеленіти, на дорогах. У багатьох районах вимерло за зиму і весну 1933 року до половини всього населення. Цілі села вимирали і заростали бур’янами. Ті, кому все ж пощастило через облогу прорватися до міст, помидали на вулицях. Кожного дня робітники міст України, вирушаючи на працю, повинні були переступати через трупи. В селах почалося людодіство. Матері закопували в землю своїх ще живих дітей.

Свідок, який пережив те пекло, розповідає, як в одному селі міліціонер, який прийшов визбирувати трупи, запропонував одному хлопчині: ”Давай я тебе сьогодні відвезу на кладовище. Тобі однак помирати, а мені потрібно буде ще раз за тобою завтра коні ганяти”.

У ті дні в Україні кожного дня помидало 25 тисяч осіб. Смертність навесні 1933 року в п’ять разів перевищувала (у відсотковому відношенні до всього населення) смертність в Індії під час найстрашнішого голоду 1918-1919 років. І вдвічі перевищувала смертність в країнах-учасницях Першої світової війни.<sup>13</sup>

У січні 1933 року в Україну прибув спеціальний посланець Сталіна - Постишев. Керівники України благали його зробити

останню спробу врятувати людей від неминучої загибелі - видати колгоспникам відібраний у них хліб, що ще залишався в елеваторах та в коморах України, звідки його вивозили за кордон. У відповідь Постишев сказав: ”Не може бути й мови про допомогу держави доставами зерна для сівби. Зерно повинні знайти й засіяти самі колгоспи, колгоспники та одноосібники”.<sup>14</sup> Партійці, міліціонери і частини НКВД шукали зерно, яке ще могло залишитись у селян, для нової посівної кампанії. Та тільки звідкіля йому взятися? Люди мерли далі.

Винуватцями української трагедії Постишев і московська партійна преса оголосили націоналістів, що пролізли в партію, і процес ”українізації”. 50 тисяч українців було виключено з партії та, в більшості, заарештовано. Чубаря усунули з посади голови Раднаркому України, Скрипник поповнив самогубство. На зміну ”українізації” прийшла русифікація. Селяни далі помидали від голоду.

Так, очевидно, на українських комуністах лежить значна доля відповідальності за трагедію українського народу. Відповідальні вони за те, що слухали й виконували ухвали кремлівського керівництва, добре розуміючи, що ці ухвали несуть загибель мільйонам людей. Та ще більша відповідальність лягає на тих, хто безпосередньо здійснював злочинну політику центральної влади (Постишев, Молотов, Каганович), на тих, хто визначав політику (Сталін), на всю систему тоталітарного комунізму.

1. Ukraine: A Concise Encyclopedia.- Toronto: University of Toronto Press, 1969.- P. 820-823.

2. Соловей Д. Голгота України.- Вінніпег, 1953; Процюк С. Проблема потенціалу українського населення // Сучасність.- 1961.- Липень.- С. 78-79; Kostyuk H. Stalinist Rule in the Ukraine.- Munchen, 1960.- P. 71-72; Genocide in the USSR.- Series 1.- N 40.- Munchen, 1958.- P. 145-146; The Black Deeds of the Kremlin, Vol. 2.- Detroit, 1955.

3. Сталин И. Сочинения.- Т. 7.- С. 71.

4. Очерки истории Коммунистической партии Украины.- К., 1961.- С. 388.

5. Правда.- 1930.- 2 июня.

6. Вісті ВУЦВК.- 1932.- 3 лют.

7. Вісті ВУЦВК.- 1932.- 11 лип.

8. Правда.- 1932.- 14 июля.

9. Вісті ВУЦВК.- 1932.- 20 лип.

10. Голуб В. Причини голоду 1932-1933 років.- Мюнхен, 1958.- С. 6.
11. Комуніст.- 1932.- 18 листоп.
12. Вісті ВУЦВК.- 1932.- 8 груд.
13. Гришко В. Москва сльозам не вірить.- Нью-Йорк, 1963.- С. 46-47.
14. Правда.- 1933.- 6 февр.

Сергій Максудов

## **ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 1927-1938 РОКАХ**

Під втратами в цій праці будемо розуміти підвищене зменшення людности. Припускаємо, що існує певна "нормальна" смертність, відповідна даному рівневі розвитку суспільства, його звичаям, медичному обслуговуванню, його віковому складові і т. п. Втрати - це підвищення тієї норми, незалежно від безпосередніх причин смерти (недоїдання, погіршення медичних умов, куля в потилицю). За нормальний рівень смертності для України 1930 років можна прийняти таблиці смертності, складені якраз на початку розглядуваного періоду. Дуже важливим фактом у даному випадку є те, що в 1938-1939 роках рівень смертності виявився для всіх без винятку статево-вікових груп нижчим, ніж у 1926-1927 роках. Тобто, можна гадати, що "гіпотетична норма" поступово знижувалася на протязі 12 років, а разючі відхилення від того рівня розглядати як підвищену смертність - втрати населення.

За характером втрат розглядуваний період поділяється на два етапи, які дещо перекривають один одного: колективізацію (1928-1936 роки) та Великий терор (1936-1938 роки). Стан джерел зараз такий, що я не в стані скільки-небудь надійно розділити демографічні втрати цих двох періодів, хоча деякі міркування на цю тему будуть висловлені далі.

Роки колективізації за умовами життя та ступенем адміністративного тиску на населення також не були чимось однорідним. Колективізація проводилася поступово. На першому етапі (1928-

---

Стаття вперше надрукована в журналі "Сучасність" (жовтень 1983 р., с. 32-42).

1929 роки) сильному економічному та поліційному тискові підлягала порівняно невелика група населення (3-4 % селянських дворів). На цю найбільш заможну частину селянства була покладена підвищена норма постачання зерна за низькі ціни, і на випадок невиконання того зобов'язання їх переслідували судом (статті 127 та 135 КК УРСР), засуджували на кару в п'ятикратному розмірі, повну конфіскацію майна або тюремного ув'язнення на один-три роки. Всього в Україні в 1929 році індивідуальному податковому обкладанню (не за нормами) було піддано 155 тисяч господарств (3,02 % всіх сільських дворів).<sup>1</sup> Це число приблизно в два рази більше, ніж оцінка куркульських господарств гніздовим переписом 1929 року (1,4% селянських родин).<sup>2</sup> Загальне число підданих судовим репресіям не відоме, але неповні дані також виявляються досить значними. Так, на XI з'їзді КП(б)У говорилося, що в 1929 році в 22 округах (із загального числа 41) було розпродано майно 33 тисяч селянських господарств (14,7 % родин, яких зарахували до куркулів).<sup>3</sup> Розходження в загальних оцінках кількості куркулів, на які ми наражаємося, розглядаючи ці числа (155 тисяч, 72 тисячі; 224 тисячі лише по 22 округах), пов'язані з тим, що різні радянські установи вкладали в поняття "куркуль" різний економічний і політичний зміст. За гніздового перепису використовувалося сполучення двох ознак: вартість засобів виробництва та наймання робочої сили. Куркульськими вважалися господарства, які мали засоби виробництва вартістю понад 800 карбованців за умов здачі їх в оренду або найму робочої сили на 50-75 днів на рік, або господарства з засобами виробництва на суму 401-800 карбованців при наймі робочої сили на 151 день річно. Розрахунки показують, що при такому підході внесок чужої праці в загальну вартість додаткового продукту, виробленого в господарстві, становив 4-6 %. При оподаткуванні до куркульських зараховували господарства, які систематично використовували найману працю або мали механічні, вітряні, водяні двигуни. У деяких інструкціях додатково було застережено, що отримуваний прибуток повинен бути вище 300 карбованців на особу і 1500 карбованців на сім'ю (дещо менше річного прибутку робітничої родини тих років). Врешті, місцева адміністрація зарахувала до куркулів усіх невігідних та неслухняних осіб.

Однак репресії проти куркулів не грали на першому етапі колективізації визначальної ролі у підвищенні втрат населення. Більш важливим було загальне зниження життєвого рівня. Запровадження карткової системи та спеціального постачання на заводах сильно вдарило по широких колах міського населення, не прикріпленого до виробництв та установ. Ринкові ціни за два роки вирости більш ніж утричі, що не могло не відбитися на становищі рядового населення.<sup>5</sup>

1930-1931 роки були періодом наступу на куркуля, який прийнято називати "знищення куркуля як кляси". Як відомо, комісія Політбюро, плянуючи геноцид, накреслила: заарештувати (зادля розстрілів та ув'язнення в тюрмах) 60 тисяч осіб (їхні родини засилалися), заслати в північні райони 150 тисяч родин й експропріювати майно та переселити в кордонах даної області 3-4 % всіх селян (всього приблизно 750-1250 тисяч селянських господарств).<sup>6</sup> На Україну при такій розкладці припало в пропорції до кількості населення: біля 40 тисяч сімей - до знищення та заслання, 150-250 тисяч - до розкуркулення. Радянські дослідники відзначають, що пляновані числа були майже скрізь перевищені. На Україні лише в 1930 році було ліквідовано приблизно 3 % селянських дворів (160 тисяч) та "заслано за межі республіки не менше половини" всіх розкуркулених.<sup>7</sup> Це означає, що біля 400 тисяч мешканців України опинилися у важких умовах північних районів (Комі, Карелія, Мурманськ, Північний Урал). Відповідно до даних інших авторів, кількість розкуркулених родин становила 200 тисяч.<sup>8</sup> Складається враження, що це число також стосується тільки до 1930 року. Наведена авторами сума конфіскацій (90-95 тисяч карбованців) свідчить про більшу кількість розкуркулених. За даними Наркомфіну, середня вартість майна експропріюваної родини мала 550-600 карбованців.<sup>9</sup>

Підвищена втрата серед засланих складає, згідно з даними Івницького, близько 400 тисяч осіб (з 300-380 тисяч родин, засланих до 1940 року, залишилось 220 тисяч родин - 930 тисяч осіб).<sup>10</sup> До цього числа треба ще додати оцінку природного приросту за 8 років, відняти приблизно 6 % реабілітованих" і деяку кількість тих, що втекли. У кожному випадку підвищена втрата серед розкуркулених буде не менше кількох сот тисяч, у тому числі, можливо, понад 100 тисяч припаде на долю України.

Поряд з розкуркуленням, втрати 1930-1931 років включають і підвищену втрату через погіршення умов життя населення. Досить вказати на те, що ринкові ціни в країні порівняно з 1928 роком виросли до кінця першої п'ятирічки в 30 разів.<sup>12</sup>

Третій період колективізації, що розпочався в 1932 році, був найважчий. З цього часу держава перебудовує організацію колгоспів таким чином, щоб незалежно ні від чого доставати визначену кількість сільськогосподарських продуктів. Зустрічні поставання промислових продуктів на село стають не обов'язковими, ціна на заготовлені продукти лишається незмінною (у десятки разів меншою їхньої ринкової вартості), але головне, що на випадок поганих урожаїв село змушене віддавати державі майже всю продукцію, не залишаючи собі бодай мінімальної кількості для прожитку. Ці страшні порядки обертаються трагедією масового голоду. В 1932 році був заборонений продаж зерна в областях, які не виконали плану заготівель. Це поставило під удар широкі верстви сільського населення, яке завжди купувало частину зерна на ринку. Голод 1933 року завдав Україні та й усій країні жахливих втрат. Але і в наступні 1934-1936 роки становище було не набагато краще. За тогочасними зведеннями ЦСУ, урожай зерна в СРСР середньо за чотири роки (1933-1934) становив 66,8 мільйона тонн. З них на заготівлі пішло 26,4 мільйона тонн, на посівний фонд - 13,3 мільйона тонн. Фуражне зерно за існуючого поголів'я мало б бути не менше 9 мільйонів тонн, мінімальні втрати - 2 мільйони тонн, і таким чином на кожного з 120 мільйонів сільських мешканців країни залишалося в середньому на протязі 4 років по 440 грамів зерна в день.<sup>13</sup>

Слід зрозуміти, що це не було ніякою нормою споживання. Величезна нерівномірність розподілу за територіями, за соціальними прошарками, врешті, за роками (дуже важкі 1933 і 1936 та трохи легші 1934 і 1935) показує, що широкі кола сільського населення взагалі практично не мали хліба. Становище в Україні за того періоду було значно гірше, ніж у середньому по СРСР, тому що на неї припадала підвищена частка заготівель.

Звичайно, втрати населення тих років складаються не лише з безпосередньої загибелі від голоду. Значне погіршення харчування повсюдно збільшило смертність від всіх хвороб.

Втрати дітей за розглядуваного періоду були особливо великі.

На це вказують матеріали всіх наступних переписів радянського населення. На схемі вікової піраміди 1939 року можна побачити величезний витинок, який величиною не поступається скороченню народжуваності під час Першої світової та громадянської воєн. Відрізняються ці два періоди пише тим, що в роки війни вирішальну роль відіграв розрив шлюбних зв'язків, мобілізація понад 1,5 мільйона чоловіків. У 1932-1933 роках нічого подібного не було. Далі, в 1934-1936 роках, спостерігалось підвищене обмеження народжуваності як через психологічні реакції населення на погіршення умов, так і з фізіологічних причин (зменшення вірогідності зачаттів у 1933 році через значне зниження життєвого рівня). Лише наприкінці періоду 1937-1938 років народжуваність досягла приблизно рівня 1928-1931 років. За повідомленнями Лорімера, середня народжуваність у 1924-1928 роках була 6359 тисяч осіб, у 1929-1933 роках - 3845 тисяч, у 1934-1938 роках - 5611 тисяч.<sup>14</sup> Переписом 1959 року у відповідних вікових групах було нараховано: 4820 тисяч, 4462 тисячі і 4690 тисяч.<sup>15</sup> Можна досить упевнено запевняти, що смертність поколінь в нормальних умовах повинна б змінюватися рівномірно. В цьому випадку численність покоління 1929-1933 років народження повинна була становити в 1959 році 4660 тисяч, тобто трохи більше, ніж було нараховано фактично. Численність середнього покоління повинна б виявитися приблизно рівною численності молодшого покоління (1934-1938 років народження). Спираючись на цей факт, проаналізуємо, як змінюється співвідношення численності поколінь в окремих народів і по територіях країни.

Скористаємося відомостями про сільське населення та розглянемо тільки жіночі вікові групи. Тим самим ми дещо знизимо перекинуття, які вносяться міграцією та військовими втратами.

Відзначимо наступні важливі регіональні особливості. Загальна тенденція скорочення народжуваності за 1924-1938 років, яка мала місце в країні, віддзеркалює тенденцію, характерну для європейського населення країни. У народів Закавказзя та Середньої Азії спаду народжуваності не було.

Будемо вважати співвідношення чисельності поколінь, народжених у 1929-1933 та 1934-1938 роках, яке мало місце в середньому по СРСР, якоюсь умовною нормою і подивимося, як

відхиляються від тієї норми дані по окремих областях України, сусідніх з іншими територіями, і за національними групами.

З 17 українських областей, що входили до складу СРСР до 1939 року, тільки в двох - Вінницькій та Чернігівській коефіцієнти (співвідношення між чисельністю поколінь 1934-1938 та 1929-1933 років народження) близькі до середніх значень по СРСР. На решті всієї території помічається величезна нестача 25-29 річних. Як нанести значення коефіцієнтів на карту, то можна помітити, що вони будуть зменшуватися при руху з північного заходу на південний схід з найбільш сильними спадами в центральній частині по лінії Київ, Черкаси, Кіровоград, Дніпропетровськ, Харків, Ворошиловград. Області російські, прилегли до України - Курська, Орловська, Білгородська, Воронізька, так само, як і Західня Білорусь і Західня Україна, які увійшли до складу СРСР в 1939 році, мають нормальне співвідношення вікових груп. За межами України пасмо втрат продовжується на Кубані, проходить через Волгоградську та Саратовську області, захоплює Південний Урал (Пензенську, Челябінську та Оренбурзьку області) і розливається по території Казахстану. Зміни цього коефіцієнта дуже добре узгоджуються з наявними відомостями про розповсюдження голоду 1933 року. І це не диво, тому що важко дати будь-яке інше пояснення тому фактові, що населення сусідніх територій з однаковими звичаями та способом життя (як, наприклад, Білгородської та Харківської областей) раптом аж так істотно відрізнялися б за характером демографічної поведінки.

Окрім загибелі від голоду та поганих умов життя, втрати населення на третьому етапі колективізації включали дедалі більше наростання потоку поліційних репресій. Закон від 7 серпня 1932 року про охорону соціалістичної власності дозволяв піддавати найжорстокішим карам, аж до розстрілів, за недогляд, недбальство на роботі, дрібні крадіжки на колгоспному полі. Пошкодження в двигуні трактора, загибель коня, підібрана морквина - все могло накликати сувору кару. Судова статистика тих років невідома, але і подібні свідчення, які наводилися час від часу радянськими авторами, досить промовисті. Наприклад, розповідаючи, як міліція охороняє святу й недоторканну власність радянської держави, Тріфонов повідомляє, що кількість засудже-

них за статтею від 7 серпня зменшилася в другій половині 1934 року в п'ять разів (по Україні та РРФСР), а в другій половині 1935 року - майже в 20 разів.<sup>16</sup>

Високий урожай 1937 року завершує період масових втрат населення від колективізації. Але на цей час у країні вже набирає розгону нова кампанія знищення населення - Великий терор. Уже згадувалося, що можна вказати лише найбільш загальні обмеження вірогідного числа жертв у 1936-1938 роках. Відомо, що частка заарештованих чоловіків була набагато більша від числа заарештованих жінок. Також звичайно зазначають, що арешти головним чином ширилися серед соціальних верств радянської інтелігенції, відносно рідко вриваючись в пролетарські маси. Серед втрат України, оцінюваних виходячи з наслідків перепису 1926 та 1938 років, на долю Великого терору припадає, можливо, близько 200-300 тисяч.

Повернімося до розгляду загального числа втрат для 1927-1938 років. Головним джерелом відомостей для такої оцінки служать радянські офіційні публікації. Але при цьому виникають дві труднощі: неповнота повідомлень та побоювання щодо фальсифікації матеріалів. Період 1932-1935 років є найбільш утаєний у радянській демографічній історії. Наприкінці 1932 року, тобто саме в той час, коли вибухнув голод, ЦСУ цілком припинило публікацію даних про населення. Немає матеріалів ні про численність, ні про смертність як по всій країні, так і по окремих республіках. Лише в 1939 році, тобто через сім років, знову з'являються деякі числа. Сучасні довідники ЦСУ дають окремі відомості за 1937-1938 роки, але період 1933-1936 років залишається невідомим.

Більше того, складається враження, що керівники країни і навіть вчені в середині 1930-х років не знали справжньої демографічної картини. У твердженнях політичних діячів, у проекті другого п'ятирічного плану, в наукових працях відомих демографів постійно згадуються не відповідні дійсності числа.

Цікава доля перепису 1937 року. Він проводився з величезним розмахом: понад мільйон рахівників. За його успішне завершення керівник ЦСУ І. Краваль був нагороджений влітку 1937 року орденом Леніна. І раптом після передачі вислідів перепису уря-

дові, перепис оголошено шкідницьким, а його матеріали знищені разом з організаторами. Тепер статистики реабілітовані, та висліди перепису так і не з'явилися у пресі. Правда, в працях Академії Наук УРСР з'явилася 1973 року коротенька нотатка, що, за оцінкою демографа Ліфшиця, перепис 1937 року був дуже точний. Його можлива похибка (0,3 %) менша, ніж у найбільш надійному радянському переписі 1959 року.<sup>17</sup>

Проблема можливого фальшування звідомлень досить-таки складна і вимагає спеціального розгляду. Відзначу лише, що, незважаючи на можливі викривлення частини матеріалів, перепис 1939 року дозволяє оцінити мінімальний рівень втрат населення за той період.

Метода, використана для оцінки втрат, міститься в розрахунку нормальної зміни численности кожного покоління чоловіків і жінок протягом розглядуваного періоду. Для цього використовується численність вікових груп за переписом 1926 року та таблиці смертності 1926-1927 років. Ці таблиці, складені для відносно мирних років, можна з досить високою певністю розглядати в якості "норми" смертності. У висліді розрахунку ми дістаємо гіпотетичну оцінку численности поколінь від часу перепису 1939 року, оцінку численности поколінь, якою вона повинна б була бути, якби смертність в країні залишилася на звичайному рівні.

Основними демографічними матеріалами, на які спирається оцінка втрат населення, є результати статево-вікової чисельности населення за переписами 1926 та 1939 років, таблиця смертності за віковими групами 1926-1927 років та оцінка рівня народжуваности в 1932-1938 роках. Всі ці дані відомі з певними похибками, які збільшуються при їх спільному використанні. На ступені вірогідности таблиць смертності та матеріалів перепису я більш докладно зупиняюся в інших працях.<sup>18</sup>

Для оцінки рівня народжуваности за доби колективізації я використовую посередні дані про плодovitість та поширення абортів, які дозволяють скласти уявлення про те, нижче якої величини народжуваність не могла опуститися природим чином. Таким чином для обрахунку використовуються мінімальні оцінки народжуваности, що призводить до одержання дещо заниженого рівня втрат.

Таблиці смертності 1926-1927 років, прийняті за норму, на-впаки, справляють враження таких, що перебільшують нормальну "природну" смертність.

Матеріали перепису 1939 року, використані для кінцевої оцінки втрат, також радше дещо завишені, ніж применшені. При сукупному використанні результатів перепису 1926 року, що врахував населення за звичайною похибкою, і перепису 1939 року, який зафіксував численність з великою точністю або навіть завищив її, ми знову дещо применшуємо можливу оцінку втрат.

Таким чином, основні матеріали, приступні для розрахунків, дозволяють оцінити деякий мінімальний рівень втрат з досить високою певністю. Такий підхід здається найбільш корисним.

Розрахунок втрат міститься в "пересуненні" по таблицях смертності кожного покоління чоловіків та жінок з 1926 року по 1936-й. Здобутий результат - гіпотетична численність населення, яким воно повинно б бути за нормальної смертності та відомої народжуваности, - порівнюється з фактичною численністю за переписом 1939 року. Найзагальніші дані такого розрахунку показані в таблиці:

#### БАЛЯНС НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 1927-1938 РОКАХ\* (в тисячах осіб)

Численність на 17.12.1926 року	- 29 037
Померло "природною смертю" в 1927-1938 роках	- 3 621
Втрати народжених до перепису 17.12.1926	- 2 480
Народилося в 1927-1938 роках	- 11 838
Померло "природною смертю" серед народжених після 17.12.1926 року	- 1 767
Втрати народжених після 17.12.1926 року	- 2 060
Загальні втрати населення	- 4 540
Численність на 17.11.1939 року	- 30 947

\* У бальянсі не врахована міграція. Сальдо міграції входить до втрат населення. Під "природною смертністю" розуміється спад у відповідності з таблицями смертності 1926-1927 років, розрахованими Корчаком-Чепурківським.

Ми бачимо, що на початку 1927 року населення нараховувало 29 мільйонів осіб. За таблицями смертності тих років (1926-1927) за 12 років, тобто до 1939 року, повинно було померти 3,6 мільйона. Таку смертність можна вважати "нормальною", "природною смертністю". Вона відповідає певному життєвому рівневі, що був на той час, медичному обслуговуванню тих років і т. д.

Але фактично в результатах перепису 1939 року нестача населення виявилася набагато більшою, ніж ці 3,6 мільйона. Фактична втрата між переписами становила 6,3 мільйона. 2,5 мільйони осіб (1,6 мільйона чоловіків та 900 тисяч жінок) становлять підвищений порівняно з нормою спад населення, тобто втрати.

За ці 12 років народилося приблизно 12 мільйонів дітей. Але в переписі 1939 року враховано лише вісім мільйонів дітей молодших 12 років. Тобто майже чотири мільйони загинуло за той час. Таблиця смертності 1926-1927 та 1938-1939 років дозволяє оцінити, скільки повинно було б померти за нормальних умов. Це число становить менше половини втрат. Понад два мільйони дітей загинуло.

Величезна дитяча смертність є безпосереднім наслідком голоду. Діти молодшого віку найбільш вразливі. Це показав свого часу голод 1921 року. Як писав у ті роки В. Арнаутов у книжці "Голод и дети на Украине": "Є губернії та повіти, в яких майже не залишились дітей, молодших 6-7 років". І якщо в 1921 році таке не сталося, то завдяки продовольчій допомозі та увазі всього світу. 1933 року голодуюче населення було кинуте напризволяще, і ми бачимо, що кожне шосте народжене в той час дитя померло не своєю смертю.

Передчасно пішло з життя також багато дорослих. Третина жінок, померлих за того часу, не повинна була загинути за нормального рівня смертності. Те саме можна сказати і про майже половину померлих чоловіків.

Правда, втрати дорослого населення включають (в таблиці) і баянс міграцій. Якщо виїзд з республіки за тих часів перевищував в'їзд, то та величина потрапляє в наших розрахунках до втрат. Дати справжню оцінку міграційним потокам тих років неможливо. Відомо, що міста України (особливо міста Донбасу) притягували багато населення з інших республік. Але в той же

час розкуркулювання та міграція на Схід, за Урал, викидала геть масу сільського населення. У цьому питанні немає цілковитої ясності, тому що опублікована статистика не є повна. На мою думку, завдяки міграції помилка може становити в оцінці втрат близько 500 тисяч у той чи інший бік.

Часто зауважують, що в села України після голоду було завезено багато переселенців з російських областей. З цим твердженням погодитися важко. Перепис 1959 року показав, що частка російського населення в селах України змінилася мало. Якщо в 1926 році в сільських місцевостях України жило 20 мільйонів українців і 1,3 мільйона росіян, то в 1959 році в тих же кордонах було 14 мільйонів українців і 1 мільйон росіян.<sup>19</sup> Це значить, що коли й мало місце переселення росіян у сільські місцевості в Україні, то воно становило не мільйони, а десятки тисяч, у крайньому разі - сотні тисяч. Зупинімося коротко на втратах в інших районах СРСР. Загальні втрати Радянського Союзу за 1926-1939 роки, розраховані тією ж метою, становлять близько 9 мільйонів осіб, у тому числі 5,4 мільйона дорослих і 3,6 мільйона дітей.<sup>20</sup> Таким чином, на одну Україну припадає трохи більше половини всіх втрат. Іншими дуже потерпілими районами були Північний Кавказ та Казахстан. На цих територіях також виявлені величезні втрати дітей - перша прикмета втрат від голоду, - а також загальний спад населення. Відомо, що тільки скорочення кількості казахів за 1926-1939 роки визначається числом 970 тисяч осіб. Сильно постраждали й інші кочові народи, які не відразу могли пристосуватися до безглуздя в їх умовах вимог усуспільнення худоби.

Зазнали втрат, хоч і в меншій мірі, ніж Україна, Північний Кавказ і Казахстан та інші райони СРСР (як села, так і міста). Практично не було територій, які не знали втрат. Справа в тому, що хоч голод заповонив лише частину країни, а страшного смертельного голоду зазнало тільки сільське населення України, Північного Кавказу, Казахстану, деяких районів Поволжя та Сибіру, але погіршення харчування та умов життя мало місце по всьому СРСР.

На закінчення хочу повернутися до загальних чисел. Втрата 4,5 мільйона осіб при загальному числі населення України біля 30 мільйонів становить 15 %. Це означає, що майже у кожній ро-

дині (в середньому селянська родина мала біля 5 осіб) були загиблі. І коли в якійсь родині обійшлося без жертв, то це значило, що в родині сусіда загинуло декілька осіб. Послаблене і частково знищене сільське населення підкорилося і надалі беззастережно виконувало розпорядження влади. З цього часу постачання зерна державі збільшується удвоє-втричі порівняно з передколективізаційними 1926-1928 роками, при тому, що врожаї залишалися такими ж або навіть зменшилися.

Саме ця "рішуча перемога" дозволила товаришу Сталінові виголосити перед колгоспниками знамениті слова: "Жити стало краще, веселіше, але це веде до того, що населення стало розмножуватись набагато швидше, ніж за старих часів. Смертність стала меншою, народжуваність більшою, і чистого приросту виходить незрівняно більше... тепер у нас чистого приросту виходить близько трьох мільйонів осіб".

Це було сказане в 1935 році в обличчя людям, які шойно пережили голод, людям, у кожного з яких нещодавно померли родичі. Але і всі демографічні твердження Йосифа Віссаріоновича - очевидна брехня. Розмножуватися населення стало повільніше, народжуваність знизилася, смертність зросла і, замість чистого приросту, мали місце чисті втрати. Тобто все в сталінському твердженні потрібно розуміти навпаки.

І навіть переможцям тієї страшної війни виявилось не так уже й весело. То була "Піррова перемога". Продукція зернового господарства, яка в 1923-1928 роках (за п'ять років) майже подвоїлася, протягом 25 років після колективізації хиталася навколо одного й того самого низького рівня, при тому, що населення країни зростало. Тваринництво, що втратило понад сто мільйонів голів (коней, корів, биків, овець та свиней), так ніколи й не віджило після того удару. Якщо в 1928 році на кожного мешканця в країні припадало по 1,7 голів тварин, то сьогодні - лише по 1,3. Немає сумніву, що сучасна криза сільського господарства в СРСР має своє коріння в тих далеких роках, у тій "перемозі", яка виявилася справжньою поразкою.

Земля і сільське населення, як змогли, віддячили переможцям. Земля перестала давати врожай, а селянин перестав з любов'ю ставитися до хліборобської праці. Це була страшна і справедлива помста.

1. Історія селянства УРСР.- К.: Наук. думка, 1967.- Т. 2.- С. 124.
2. Івницький Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса.- М.: Наука, 1972.- С. 71-72.
3. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня.- М.: Наука, 1979.- Т. 2.- С. 343.
4. Там само.- С. 314.
5. Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937).- К.: Наукова думка, 1979.- С. 120.
6. Сидоров В. А. Ликвидация в СССР кулачества как класса // Вопросы истории.- М., 1967.- С. 28.
7. Трифонов М. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы НЭПа.- М.: Политическая литература, 1960.- С. 249; (дається посилання на ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 2, л. 543, 683, 950, 951, 992).
8. Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках.- М.: Политическая литература, 1963.- С. 183 (посилання на журнал "Партробота в колхозах".- 1934.- №3.- С. 109).
9. Івницький Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса...- С. 298-299, 330.
10. Вопросы аграрной истории Вологды.- 1968.- С. 53; Івницький Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса...- С. 298-299, 346.
11. Там само.- С. 238-239.
12. Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937)...- С. 127.
13. Jasney N. Socialized Agriculture of the USSR.- Stanford, 1949.- P. 752-760, 786-797.
14. Lorimer Fr. The Population of the Soviet Union: History and Prospects.- Geneva, 1946.- P. 127, 130, 134.
15. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года.- М.: ЦСУ, 1962.- С. 70.
16. Трифонов М. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы НЭПа...- С. 263.
17. Демографические тетради.- К., 1973.- Вып. 8.- С. 329.
18. Максудов С. Потери населения СССР в 1930-1938 гг.; СССР. Внутренние противоречия.- Нью-Йорк, 1982.- №5.- С. 184-191; On the reliability of demographic data on the population of the USSR in 1926-1939 (in progress).
- Величезне значення для вивчення цих питань мають праці О. Корчака-Чепурківського, який докладно проаналізував прогнози населення Птухи, Новосельського і Паєвського та довів, що вони можуть бути використані для історичної демографії. Йому ж таки пощастило опублікувати висліди перепису населення та статеві-віковими групами для України. Матеріал беззастережно кінцевий для аналізу вислідів.
19. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года...- С. 136-191.
20. Максудов С. Потери населения СССР в 1930-1938 гг.



## ГОЛОД 1933 РОКУ І УКРАЇНІЗАЦІЯ

### Паралелі і взаємозалежності

X з'їзд ВКП(б) (1921 рік) ухвалив резолюції, в яких говорилося про konieczність допомогти неросійським народам:

а) розвинути й зміцнити в себе радянську державність у формах, які відповідають національно-побутовим умовам цих народів;

б) розвинути й зміцнити в себе діючі рідною мовою суд, адміністрацію, органи господарства, органи влади, складені з місцевих людей, які знають побут і психологію місцевого населення;

в) розвинути у себе пресу, школу, театр, клубну справу і взагалі культурно-освітні установи рідною мовою;

г) створити і розвинути широку мережу курсів і шкіл як загальноосвітнього, так і професійно-технічного характеру рідною мовою...<sup>1</sup>

Це був початок т. зв. "коренізації", цікавого й повчального явища у найновішій історії московської імперії. В Україні "коренізація" була реалізована термінологічно як українізація; цей термін знайшов широке застосування в офіційних документах 20-х років. У декреті 1923 року українізація формулювалася так:

"... Робітничо-селянський уряд визнає за потрібне... протягом найближчого періоду зосередити увагу держави на поширенні знання української мови. Формальна рівність до цього часу поміж двома найбільш поширеними в Україні мовами - українською і російською - недостатня... Життя, як показав досвід,

спричиняє фактичну перевагу російської мови. Щоб усунути цю нерівність, робітничо-селянський уряд уживає низки практичних заходів, які, додержуючись рівноправності мов усіх національностей на українській території, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне чисельності та питомій вазі українського народу на території УСРР".<sup>2</sup>

Є вже тенденція трактувати українізацію як акцію, почату з ініціативи Москви; як тактичний хід, вжитий для "виявлення і знищення" свідомого українства. Це крайність.

Був, звичайно, момент тактичної гри з боку Москви у справі українізації. Але, по-перше, ця гра була вимушена. По-друге, імпульс у справі українізації витворився далеко за межами кремлівських плянів і походив із зовсім інших джерел.

Могутня стихія відродження неросійських народів імперії, збуджена революцією 1917 року, продовжувала рухатись і після того, як мілітарно ці народи були переможені імперією. Процеси національного будівництва знайшли можливості для вияву і в радянських умовах. Конкретні факти й числа, зв'язані з процесом українізації, цікаві самі по собі. Але ще цікавішим є інший аспект: звідки черпали шанси й можливості діячі українізації в умовах тоталітарної однопартійності? Шанси полягали в тому, що у 20-х роках у Радянському Союзі існувала ще друга партія, не оголошена і не реклямована. Звалася ця партія - приватна власність. Це дуже символічно, що в 1921 році на X з'їзді комуністичної партії були ухвалені постанови про НЕП (нову економічну політику), а невдовзі потрібно було проголосити й коренізацію.

Відкриття шансів для приватного принципу в економіці автоматично відкривало можливості національного відродження неросійських народів. Нова економічна політика означала не лише повну зміну господарського механізму, але й зміну життя взагалі. Приватні чинники тисячами способів розбивали тоталітаризм. Лікар чи власник крамниці в умовах приватної практики дуже скоро ставав незалежним (фактично) від комісара з червоним сукном на столі. І - більше того! - оцінювався уже вище за нього у соціально-престижевій градації. Звичайно, він мусів вивчити комуністичний "отченаш" і вживати слово "пролетаріят" там, де вимагалось; але поза тим його життя диктувалося законами

<sup>1</sup>Стаття вперше надрукована в журналі "Сучасність" (жовтень 1983 р., с. 3-16). - Ред.

приватноринкової стихії. Щойно її випустили з пляшки, як вона моментально виросла під небеса, ніби той дух-велетень з перської легенди.

Це означало, що на практиці в життя увірвався плюралізм, хоч і як кричали б ортодоксальні комуністи про чистоту доктрини. "Підпільний мільйонер" Саша Корейко з відомого гумористичного роману Ільфа і Петрова мусів маскуватися. Тому він приїхав до Москви вдягнутий "по-революційному": шапка-кубанка, військові штани, шкіряний пояс... Але він спізнився і виглядав білою вороною у Москві 20-х років: по вулицях уже ходили люди в пишних хутрах, бобрових шапках, з діамантовими персями на пальцях.

Все це давало підсвідому потенцію національним рухам. Чулося повітря для дихання. В Україні існувало багато груп і об'єднань письменників, малярів; театральне життя збагачувало себе і глядача конкуренцією різних стилів і напрямів. За цих умов природно виросла концепція допустимості легальної конкуренції двох національних чинників: українського й російського. Концепція ця реалізувалася навіть в теорії "боротьби двох культур" (Дмитро Лебедь), до якої держава не повинна втручатись. Російський елемент з самого початку розглядав українізацію як щось тимчасово кон'юнктурне і намагався покласти її під сукно, перетворити на клаптик паперу, не обов'язковий до виконання. На одній з партійних конференцій, де обговорювалося питання українізації, стався курйозний випадок. Господарський керівник з периферії, наслуховавшись резолюцій про конечність запровадження української мови в адміністративному житті, звернувся до свого секретаря губкому українською мовою. На це отримав відповідь: "Говори по-человечески" ("Розмовляй по-людськи"). Але армія свідомих українських наукових, культуральних та політичних діячів була досить велика для того, щоб реально пустити в хід машину українізації. Стихія національного відродження винесла цих людей на досить високі позиції, часом ключові.

З уваги на шовіністичні гальма активна українізація розпочалася лише з 1925 року. У п'єсі Миколи Куліша до родини харківського міщанина Мина Мазайла приїздять родичі: дядько Тарас з Києва і "тьотя Мотя" з Курська. Обое незадоволені резуль-

татами українізації. Дядько Тарас нарікає, що змінилася лише одна літера: над станцією замість "Харьков" з'явилося "Харків". Усе інше залишилось по-старому. А тьотя Мотя з порога кричить: "Што ви з нашим Харьковом зделали?" Ця змінена літера - для неї сіль в оці. Тьотя Мотя заявляє, що "краще бути згвалтованою, ніж українізованою". Ця фраза з п'єси Миколи Куліша, що стала афоризмом у 20-х роках, краще від будь-яких соціологічних досліджень формулює ставлення пересічного росіянина до українізації.

Так, переборюючи імперські гальма, машина українського відродження котилась вперед. У листі ЦК КП(б)У до Комінтерну 1927 року мовиться про "збочення" в справі українізації: "Це збочення полягає в ігноруванні і недооцінці значення національного питання в Україні, що часто прикривається інтернаціоналістичними фразами, зокрема:

- у пониженні значення України як частини СРСР, в намаганні трактувати утворення СРСР як фактичну ліквідацію національних республік;
- у проповідуванні нейтрального ставлення партії до розвитку української культури, у трактуванні її як відсталого, "селянської", у протигагу руській, "пролетарській";
- у спробах за всяку ціну зберегти перевагу руської мови у внутрішньому державному, громадському й культурному житті України;
- у формальному ставленні до проведення українізації, що її визнається часто тільки на словах;
- у некритичному повторюванні шовіністичних великодержавних поглядів про так звану штучність українізації, про незрозумілу народові "галіційську" мову й т. ін. і в культивуванні цих поглядів усередині партії;
- у змаганні не переводити політики українізації по містах і серед пролетаріату, обмежившись тільки селом;
- у надто тенденційному роздмухуванні окремих перекручувань під час переведення українізації і спробах виставляти їх, як цілу політичну систему порушення прав національних меншостей (руських, євреїв)".<sup>3</sup>

Характерно, що в цей час практика звертання безпосередньо до Комінтерну (омінаючи московський ЦК) усвідомлювалася як

допущена, незважаючи на те, що КП(б)У була складовою частиною "загальносоюзної" комуністичної партії; ще один доказ плюралізму, який знайшов форми для вкорінення де-факто у радянських умовах, всупереч тоталітарній доктрині.

"Ти серйозно чи по-українському?" - цей афоризм теж належить тьоті Моті. Його залюбки уживав росіянин в Україні. Але факти казали, що українізація - це річ серйозна і реальна, її статистичні осяги можна порівняти з вибухом торпеди, що проламав загрозливу діру в боці імперського корабля. Мільйони українських дітей почали вчитися рідною мовою - те, за що тяжко боролися кілька поколінь українців, стало реальністю. У 1930 році 89 % книг в Україні були видані українською мовою. XI з'їзд КП(б)У (1930) констатував, що йде "бурхливе зростання українізації серед пролетаріату й головне серед його основних кадрів. Поруч цього ми маємо безперечне систематичне зростання складу українців серед пролетаріату, при чому процес українізації набагато випереджає зростання нових кадрів. За минулі три роки набагато збільшилося тих, хто говорить, читає і вміє писати українською мовою [...] Культурне обслуговування робітничих мас українською мовою, опанування рухом робітничої маси до культурно-національного будівництва і далі прискорення і розвиток цього руху профспілки України повинні взяти до своїх рук і йти на чолі мас [...]"

Ці три елементи - школа, преса й українізація пролетаріату - міцна база, що справді забезпечує в найкоротший строк нечуванний розвиток української національної формою і пролетарської змістом культури".<sup>4</sup>

Все це породило тривогу в Москві. Там зрозуміли, що продовження цього процесу означатиме кінець московської домінації в Україні. За роки українізації викристалізувалися дві тенденції, що поставили під сумнів імперську перспективу. По-перше, стала ясною особлива роля села в процесі українізації. Виявилося, що село - це не лише консерватор національних традицій (як було досі), але й могутній каталізатор (прискорювач) українізації в місті. Найталановитіші автори і діячі 20-х років прийшли з села - це була могутня 40-мільйонна база українізації. З неї пливла густа, насичена українством кров і наливалася в жили українських структур, що день за днем формувались у місті. Мус-

культура цих структур росла на очах. Потужна 40-мільйонна ріка українізації пливла з села до міста, і вже видно було, що ця свіжа буйна сила задавить московську домішку.

Сталін, основний теоретик більшовиків з національного питання, добре розумів це. Досить процитувати уривок з його виступу на X з'їзді РКП(б) 1921 року: "Ясно, що коли в містах України досі ще переважають російські елементи, то з бігом часу ці міста будуть неминуче українізовані. Років 40 тому Рига являла собою чисто німецьке місто, але тому, що міста зростають за рахунок села, то тепер Рига - латиське місто. Років 50 тому всі міста Угорщини мали німецький характер, а тепер вони мають характер мадярський. Те ж саме можна сказати про міста України, які мають російський характер, але які будуть українізовані, тому що всі міста зростають за рахунок села. Село - це представник української мови, і ця мова увійде в усі українські міста як панівна мова".<sup>5</sup>

По-друге, стала ясною різниця між архаїчним і модерним націоналізмом. Перший був здатний лише до самовідтворення в традиційних формах і міг співіснувати довгі роки з колоніальною структурою, в рамках чужої імперії, при наявності чужої династії. Цей, модерний, був агресивний і динамічний, нетерпимий до колоніальних конструкцій і схильний до пожирання їх. Формула його звучала: село плюс національна інтелігенція, що органічно виросла з субстанціональної гуші.

Націоналізм цього типу пожер у 40-50-ті роки імперії в Азії й Африці; його активність супроводжувалася гостроконфліктними ситуаціями.

Процес українізації породив концепцію, придатну бути "парасодем" над українством у нових, радянських умовах. Вершиною її сили став Микола Хвильовий з його "Геть від Москви!" та "обійдемося без московського диригента". Вже самі заголовки його статей ("Московські задріпанки", скажімо) дають уявлення про атмосферу і про методу, вироблену в процесі українізації. Методу ця означала пристосування "пролетарської" фразеології для потреб розвитку українського відродження і культурно-державного будівництва. Полемізуючи з московськими газетами, Хвильовий каже: "Ми цим хочемо підкреслити, як наші москвофіли вульгарно спрощують цю методу, до якого абсурду вони

докукуруються, коли пропонують нам московський крам, російську школу: мовляв, ідіть туди, там маємо прекрасні переклади творів світових письменників [...]

Не туди б'єте, товаришу! Перекладами не заманите. Не заманите навіть оригінальною літературою, бо навіть сьогодні, коли українська поезія сходить на цілком самостійний шлях, її в Москву не заманите ніяким "калачиком" [...] І це зовсім не тому, що той чи інший учасник українського диспуту талановитіший за того чи іншого російського (Боже борони!), а тому, що українська дійсність складніша за російську, тому що перед нами стоять інші завдання, тому що ми молода кляса молоді нації, тому що ми молода література [...]

Отже, оскільки наша література стає, нарешті, на свій власний шлях розвитку, остільки перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур вона мусить взяти курс.

У всякому разі, не на російську. Це рішуче і без всяких застережень. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи б не дали Міцкевича, коли б вони не покинули орієнтуватися на московське мистецтво. Справа в тому, що московська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчив нашу психіку до рабського наслідування. Отже, вигодувати на ній наше молоде мистецтво - це значить затримати його розвиток. Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі, навпаки - ці ідеї ми, як представники молоді нації, скоріш відчуємо, скоріш виллемо у відповідні образи. Наша орієнтація - на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми. Досить фільозофувати - "дайош" свій власний розум! Коли ми беремо курс на західноєвропейське мистецтво, то не з метою припрягти своє мистецтво до якогось нового заднього воза, а з метою освіжити його від задушливої атмосфери позадняцтва. В Європу ми поїдемо вчитися, але з затаєною думкою - за кілька років горіти надзвичайним світлом. Чуєте, москвофіли з московських задрипанок, чого ми хочемо? Отже - смерть достоєвщині! "Дайош культурний ренесанс".<sup>6</sup>

Характерно, що Хвильовий вийшов із зрусифікованого середовища. Але саме це й було його активом. Фітільов, що перетво-

рився на Хвильового, знав добре, зсередини, світ зрусифікованого багна - а отже знав, як з ним боротися. Савел, що перетворився на Павла, завжди є найкращим проповідником.

На очах Москви формувалася нова структура. Вона була комуністичною, але українською. Устами Хвильових вона твердила: "Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі...". Наступним етапом у реалізації гасла "Геть від Москви!" неминуче мусів бути реальний відрив України від Московщини, а отже - розпад імперії. Всі розуміли, що без України Москва сходить автоматично на рівень допетровського князівства 16 сторіччя. Осяги українізації (і паралельних процесів в інших республіках) торкалися не лише літературних дискусій. Неросійські народи здобулися на такий вагомий і загрозливий для імперії успіх, як територіальні війська. На кінець 20-х років з 17 дивізій, дисльокованих в Україні, 8 були територіальними, тобто склалися практично з самих українців. Українська мова впроваджувалася в цих військах як мова спілкування і команди. В деяких військових школах теж почали впроваджувати у викладанні українську мову. Інші неросійські народи мали те саме: були дві білоруські дивізії, дві грузинські, одна вірменська, татарський полк, таджицький полк і т. д.

Виробилися також окремі системи освіти. Наприклад, в Україні під керівництвом наркома освіти Григорія Гринька сформувалася система освіти, зовсім відмінна від московської. Додаймо до цього економічну концепцію Волобуєва, згідно з якою Україна мусить бути окремим господарським організмом. І так було в кожній галузі життя. У Москві зрозуміли: якщо це потриває ще десятиліття - імперія розлізеться на клапті, як це сталося недавно з Австро-Угорщиною. І ще одну істину зрозуміли в Москві: аби зберегти імперію - потрібен тоталітаризм. У всьому. Тільки єдиноділімість влади забезпечить єдиноділімість імперії. Опір московського шовінізму ("тьоті Моті") процесам національного відродження не припинявся ніколи, але у 1920 роки він був неефективним з двох причин. Перша - приватна власність автоматично відчиняла дорогу плюралізму життя; це було як свіжий дощ на паростки національної стихії. Друга - 1920 роки - були продовженням хвилі піднесення, збудженої вітром недавньої революції. Але з кінця 20-х років соціально-істо-

ричний маятник хитнувся в другий бік. Енергія національного відродження вичерпується; це означало початок спаду. Імперська стихія відчула, що прийшов час для реваншу. Він розвинувся у трьох напрямках: 1) знищення приватного господарства в селі і створення тоталітарно-колективістичної конструкції - колгоспу; 2) викорінення приватного принципу з індустрії й торгівлі; 3) знищення плюралізму в галузі культури, тобто заборона всіх об'єднань і проголошення єдиної "спілки письменників", "спілки художників", журналістів, кіномистців... В основі цілого пляну лежало роздушення структури села, яке завжди було здоров'ям нації. Сталін добре розумів ключову роль села в національно-визвольних процесах. Він писав, що "селянство являє собою основну армію національного руху [...] Без селянства не може бути сильного національного руху. Це і є те, що мається на увазі, коли ми кажемо, що національне питання - це по суті селянське питання".<sup>7</sup>

Плянуючи штучний голод 1933 року, Москва хотіла смертельно поранити село в першу чергу не як соціально "невигідну" групу, а як основний ресурс для зросту національної стихії. Постишев, присланий в Україну з диктаторськими повноваженнями у 1933 році, висловив це досить ясно: "Помилки й промахи, припущені КП(б)У в здійсненні національної політики партії, були однією з головних причин прориву 1931-1932 років у сільському господарстві".

Однієї цієї фрази досить, щоб зрозуміти: пружиною катастрофи 1933 року було національне питання. Пленум у 1933 році, а потім XII з'їзд КП(б)У в січні 1934 року проголошують, що "головною небезпекою в Україні є місцевий український націоналізм".<sup>8</sup> Це був повний поворот у національній політиці Кремля: досі основною небезпекою в національному питанні вважалося "російський великодержавний шовінізм". На XII з'їзді КП(б)У Постишев заявив, що "1933 рік був роком розгрому української націоналістичної контрреволюції". Отже, трагедію 1933 року Москва розглядала в першу чергу як етап у боротьбі з українським національним відродженням. Селянський і національний аспекти трагедії були зв'язані у тісний вузол. Якраз навесні 1933 року, коли мільйони селян вимирали з голоду, в Україні проводилися масові розстріли. Жертвою їх були дві категорії:

інтелігенція та українські комуністи, що належали в минулому до інших партій (укапісти, боротьбісти, українські есери).

Числові порівняння переписів 1926 і 1939 років показують, що кількість українців за цей час зменшилася на 10 %; кількість же росіян збільшилась на 27 %. Причину цієї аномальної статистики добре вияснюють слова одного зі свідків голоду 1933 року: "На кордоні Української РСР і Російської РФСР два села; по українському боці забирали все, по російському ж існували нормальні плянові хлібозаготівлі. Українці обсідали на дахах поїзди і їхали в Росію купувати хліб".<sup>12</sup>

Базуючись на приступних у наш час даних, дослідники 30-х років прийшли до висновку, що Україна втратила за це десятиріччя 80 % творчої інтелігенції.<sup>13</sup> Удар по українській культурі, як бачимо, був ще більш нищівний, ніж удар по селянству. Якщо у 1930 році 80 % книжок в Україні було випущено українською мовою, то в 1934 році вже тільки 59 %." На XII з'їзді КП(б)У в 1930 році говорилося про "бурхливе зростання українізації" та конечність її продовження. На XII з'їзді КП(б)У в 1934 році панує вже інший тон: "Лише до початку листопадового пленуму було викрито і викинено з науково-дослідних установ ВУАН і Наркомосвіти 248 контрреволюціонерів, націоналістів, шпигунів і клясових ворогів, серед них 48 ворогів з партквитком. Тепер цього елемента викинуто з установ значно більше. Ось нещодавно, в грудні, нам довелося зовсім закрити Науково-дослідний інститут історії культури ім. Багалія, бо виявилось, що цей інститут - знов-таки, як і ряд інших наукових організацій, як, приміром, Українська Радянська Енциклопедія, Інститут Шевченка, в якому орудував Пилипенко, - був притулком контрреволюції".<sup>15</sup>

Тут підходимо до неминучого в даній темі аспекту: соціальні причини репресій 30-х років. Чи можна їх взагалі назвати соціальними? Так. Ніхто не збирається заперечувати чи обходити соціальний аспект репресій. Справа лише у виясненні пропорцій та взаємозалежностей. Будучи соціальними за формою вияву, репресії 30-х років служили лише інструментом для збереження імперії. У цьому вся суть: соціальна політика 30-х років грала інструментальну, службову роль; зміна соціального статусу диктувалася імперськими інтересами, а не потребами еко-

номічного механізму. У боротьбі доктринерів-ортодоксів з прагматистами всередині комуністичної партії у 1930 роки перемогли перші; але розгін для атаки на прагматистів дав їм імперський шовіністичний імпульс.

Як правило, історію радянської системи розглядають за схемою, яку мало хто заперечує: 1) воєнний комунізм (1917-1921); 2) тимчасовий тактичний відступ у формі НЕПу (1921-1929); 3) дальша реалізація комуністичного експерименту згідно з марксовою доктриною (з 1929). Але мало хто задумується над тим, що характеристика третьої фази є нереалістична. По суті, радянська система пройшла через своєрідну тріаду. Першу її фазу можна назвати наївно-комуністичним експериментом. Це - воєнний комунізм, при якому приватно-ринковий принцип заборонявся навіть у дрібницях. Влада забирала у селянина скільки хотіла продуктів (практично - скільки знайшла). Чорний ринок процвітав (без нього не могли обійтись), але офіційно навіть продаж власних черевиків вважався незаконним. Це привело до повного хаосу в економіці; досить сказати, що в 1921 році на території України працювала лише одна доменна піч. Комуністи мусіли протверезитися від "ортодоксійного" чаду; більшість їх зрозуміла, що "чистий комунізм" приведе до неминучого краху системи. Поворот до прагматизму був різким й ефективним. Це була друга фаза тріади - уже згадуваний НЕП, з широким допущенням приватного принципу в господарстві й житті. Він закінчився у 1929 році різким поворотом до колективістичного стилю. Традиційно цей поворот оцінюють як нормальне повернення до ортодоксії після тимчасового відступу "на користь капіталізму". Але саме тут криється помилка. Соціально-економічна політика 30-х років не була "чистим" продовженням комуністичної ортодоксії. Це була синтеза колективістичного принципу й прагматизму, продиктована чисто імперськими інтересами.

Комунізм на полиці у Марксовому "Капіталі" не є жадною реальністю. Реальний комунізм (як і всяка інша концепція) починається з того моменту, коли він вписується у конкретно-національні інтереси. Воєнний комунізм (перша фаза) був лише експериментом, зорею для якого служила мітична "світова революція" і "загірня комуна" - фантазії без конкретно національної

адреси. НЕП (друга фаза) був вимушеною поступкою індивідуалістично-національній стихії. І аж у третій фазі комунізм вписався нарешті в московські національні інтереси. Комуністична доктрина була потрактована так, як вимагала логіка "третього Риму". (На наших очах у Китаї відбулося те саме: після бурхливих експериментів витворили нарешті таку модель марксизму, яка може служити мотором для китайської великодержавної ідеї).

Хто ближче приглянувся до феномену колгоспу, той збагнув, що т. зв. колективізація не була здійсненням колективістичного ідеалу згідно з доктриною. Земля і знаряддя стали гуртовою власністю. Але хата, город, кури, свині, корова і багато іншого залишилися в індивідуальному користуванні селянина. У сфері урбаністичній велика частина матеріальних реалій теж залишалася в індивідуальній власності. І це не лише шкарпетки або радіоприймач; це такі вагомні речі, як (однородинний) будинок, дача, авто.

Отже, у сталінському "соціалізмі", проголошеному в 1936 році, на кожному кроці бачимо поєднання колективістичного принципу з прагматизмом. Якої природи є цей прагматизм? Економічної? Абсолютно ні! Якби Москва керувалась економічними критеріями, колгоспи давно були б розпушені; також і в індустрії був би відновлений приватний принцип. Колгосп довів сільське господарство до страшного хаосу; радянська економіка так і не вийшла з хронічної кризи після сталінських експериментів 30-х років. Як бачимо, прагматизм цей диктувався не економічною, а імперською логікою. У поєднанні колективістичного принципу з прагматизмом пропорції диктувались інтересами імперії. Рідко задумуються над тим, що колгоспник є категорією не стільки соціальною, скільки імперською (як колон у пізні римські часи). Доки селянин живе приватно-індивідуальним принципом, він має глибоке національне коріння; розпад імперії в такому випадку неминучий. Єдиний вихід - роздушити і розтрити традиційний селянський стиль життя, перетворити селянина на "пролетарія", якого ніщо не прив'язує глибоко ані до своєї землі, ані до національної спадщини. Такий елемент легко відривається від свого середовища і мігрує в пошуках більшого заробітку та дешевої горілки по безмежних сибірах і казахстанах, від одного краю

імперії до другого. Цим способом розраховували (і розраховують) асимілювати неросійську половину імперії. Цікаво, що при будь-яких економічних труднощах у радянській системі горілки на полицях харчових крамниць завжди вистачало. Мабуть, це єдиний товар у радянській торгівлі, який не знає славнозвісного "дефіциту". Горілка так само важлива, як й історія КПРС, бо п'яний "пролетаріят" нетрудно довести до формули: "А какая разница?", коли йдеться про оборону національної спадщини.

Колгоспи і колгоспники потрібні не Марксовій економічній доктрині (в Югославії вона чудово обходиться без колгоспу), а імперії; приватну власність не допускає в життя імперія, а не комуністична "ортодоксія"; це один з ключових моментів для зрозуміння радянської системи.

Як бачимо, економічний принцип зігноровано заради імперських інтересів, і катастрофічні наслідки цього курсу не спиняють Москву. З цієї ж причини відкинута й ортодоксійна "чистота" марксизму. Звичайно, у шкільних підручниках пишуть, що все робиться "за марксизмом". Але хто не лінується перегорнути Марксові томи далі третьої сторінки, поминувши його бородатий портрет (практично ніхто у Радянському Союзі цього не робить), той побачить, що у Маркса є багато концепцій, відкинутих кремлівським керівництвом. Скажімо, теорія про "загальний крах капіталізму", який так ніколи й не наступив. Або візьмімо лєнінські тези про те, що радянська система не буде мати постійного війська (лише "народну міліцію"), таємної дипломатії і т. д. Все це замовчується. Імперія, припасувавши комуністичні гасла до своїх потреб, просто викинула з них усе, що є на користь неросійського компоненту.

Проголошення "колективізації" та "індустріалізації" в кінці 20-х років означало, що вона знову тримає кермо в руках. Під впливом революційної бурі кермо це було тимчасово вирване з її контролю; у 20-ті роки корабель держави рухався в різних напрямках, під тиском різних вітрів і течій.

Це й був плюралізм.

Потім Москва, зорієнтувавшись, знову навчилася формувати соціальні процеси згідно з потребами імперії.

Звідси ясно, що коли причини репресій 30-х років усвідомлювалися навіть їх творцями як соціальні, то однаково прихованою

пружиною їх була підсвідома потреба втримати імперську систему. Старий імперський інстинкт підказав конкретно соціальну форму репресій і тоталітаризму, яка могла бути ефективною в умовах 30-х років. Без проблеми імперії, без шовіністичного російського імпульсу амплітуда репресій була б у десятки разів менша. Поставимо поряд два історичні факти: більшовицький переворот 1917 року і вірменську трагедію 1915 року. Чужинці, які були в Петрограді у жовтні (листопаді) 1917 року, дивувалися, наскільки безкровним було більшовицьке захоплення влади. Коли бореться кляса проти кляси - багато стріляють, але мало падають... Порівняймо з цим двомільйонову жертву Вірменії у 1915 році, коли Турецька імперія хотіла покінчити з вірменським національним питанням. Половина нації була знищена! Згадаймо акцію гітлерівського "Третього Райху" ("райх" знову таки перекладається як імперія) проти євреїв з її мільйоновими жертвами. Навіть ці елементарні аналогії є достатніми, щоб зрозуміти: семимільйонна жертва України у 1933 році не могла бути породжена лише "клясовими" причинами. Жертви обчислюються на мільйони тоді, коли бореться нація проти нації, коли на арену виходить національне питання (у вигляді війни, колоніальної політики тощо). Третій Рим, як і Третій Райх, потребував свого голокосту. Голод 1933 року (і цілий комплекс репресій 30-х років) був етапом у боротьбі імперії за самозбереження. Саме цей інстинкт самозбереження імперії, а не економічна доктрина колективізму, підказав Кремлеві жахи 30-х років. Взагалі ніхто не знає, як має виглядати на практиці "правдива" соціалістична економіка. У Швеції суспільство, що зве себе соціалістичним (дехто вважає його зразком соціалізму), ніколи не зачіпало приватного принципу (часткова націоналізація великої індустрії не рахується, бо вона проводилася після війни скрізь: в Англії, Франції, Італії...). У Польщі обійшлося без колгоспу, хоч ця країна була під повним контролем Москви.

У самвидавному "Українському віснику" (ч. 7-8, 1974) вміщено статтю "Етноцид українців в СРСР", підписану псевдонімом Максим Сагайдак. Процитувавши згадуваний уривок з промови Сталіна на X з'їзді комуністичної партії, де сказано, що "міста України, які мають російський характер [...] будуть українізовані, тому що міста зростають за рахунок села. Село - це представник

української мови, і ця мова увійде в усі українські міста як панівна мова”, автор робить висновок: ”Цього боялися, як вогню, і бояться сьогодні окупанти. Більшовицька Москва, на чолі з ”батьком усіх народів” (Сталіном) доклала всіх зусиль, щоб українське місто не стало українським. Це було головною причиною смертоносного голоду в Україні 1932-1933 років”.<sup>16</sup>

З історичної перспективи 1933 рік в історії Московської імперії є аналогом до 1848 року в Австрії. У 1848 році Австрійська імперія врятувала себе в час великого землетрусу, знайшовши ефективні способи здушення відцентрових національних рухів.

Це були останні конвульсії, остання вдала модель самозбереження, на яку спромоглася ця імперія. Наступний великий землетрус привів до розвалу імперії Габсбургів у 1918 році.

1. КПСС в резолюциях и постановлениях съездов, конференций и пленумов ЦК.- М., 1954.- Т. 1.- С. 559.
2. Енциклопедія українознавства.- Мюнхен-Нью-Йорк, 1949.- Т. 1, ч. 2.- С. 547-548.
3. Два роки роботи. Звіт Центрального комітету КП(б)У.- Х., 1927.- С. 57-58.
4. XI з'їзд КП(б)У: Стенографічний звіт.- Х., 1930.- С. 737-738.
5. X съезд РКП(б): Стенографический отчет.- М., 1963.- С. 213.
6. Вісті ВУЦВК (додаток ”Культура і побут”).- 1926.
7. Сталин И. Марксизм и национально-колониальный вопрос.- М., 1935.- С. 152.
8. Український збірник.- Мюнхен, 1957.- Кн. 9.- С. 71.
9. Гришко В. І. Український голокост 1933.- Нью-Йорк-Торонто, 1978.- С. 77.
10. Червоний шлях.-Х., 1934.- № 2-3.- С. 165.
11. The Black Deeds of the Kremlin: A White Book, Vol. 2.- New-York-Toronto: DOBRUS, 1955.- P. 129.
12. Майстренко І. До 25-річчя голоду 1933 року // Вперед (Мюнхен).- 1958.- № 7(92).- С. 1.
13. Енциклопедія українознавства.- Париж-Нью-Йорк, 1959.- Т. 3.- С. 1050.
14. Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження.- Париж, 1959.- С. 965.
15. XII з'їзд КП(б)У: Стенографічний звіт.- Х., 1934.- С. 380.
16. Український вісник, ч. 7-8.- Париж: Смолоскип, 1975.- С. 50-51. (Передрук).

Григорій Костюк

## КРИВАВІ РОКИ

(до 20-річчя голоду і терору в Україні)

### Соціально-політичні основи ”нового курсу”

Події в господарському, політичному і культурному житті України після 1930 року, події, що стали переломовим етапом, що накреслили цілком відмінний, новий характер політично-суспільних і національних взаємин, були лише логічним вислідом і частиною реалізації тих плянів і задумів Сталіна, що поставлені були на порядок дня відразу ж після відомої XVI партконференції ВКП(б) в квітні 1929 року.

Чим знаменна ця конференція і які пляни та задуми Сталіна вона санкціонувала?

На XVI партійній конференції ВКП(б) було прийнято три важливі ухвали, що їх продиктував уже Сталін.

1. Затверджено так званий ”оптимальний” варіант першого п'ятилітнього пляну, пляну загальної індустріалізації країни.

2. Винесено сувору остерогу і осуд усім опозиціям, зокрема ”викрито” праву опозицію на чолі з Бухаріним і Риковим і попереджено про несумісність її поглядів з позиціями ЦК, отже - Сталіна.

3. Проклямовано було початок масової колективізації сільського господарства.

Із цих трьох лихозвісних ухвал впливала корінна і кардинальна зміна організаційно-керівної, господарсько-економічної та культурної політики партії в цілому Союзі Радянських Республік і нова автократична система диктатури вождя.

---

Стаття вперше надрукована в газеті ”Сучасна Україна” (Мюнхен) 1953 року (№ 16, 17, 18) під псевдонімом Борис Подоляк. Зміни узгоджені з автором.- Ред.



Щоб реалізувати ці ухвали і здійснити тісно з ними пов'язані заповітні пляни і задуми Сталіна, цілком зрозуміло, треба було:

1. Централізувати всю партійну систему і знищити як усі опозиційні течії і напрями в партії, так і окремих, що незалежно і критично думали, людей.

2. Централізувати і підпорядкувати новій, від диктатора наставленій, партійній контролі увесь радянський керівний адміністративний апарат.

3. Створити велику і міцну імперську економічну базу і централізувати всю господарську систему СРСР в руках Москви.

4. Централізувати всю господарську, політичну і культурну систему окремих союзних республік, зруйнувати їх навіть умовну (не говорячи вже про реальну) економічну і культурну незалежність і цілковито підпорядкувати єдиному плянуванню і єдиному керівництву Москви.

Отже, щоб скупчити всю повноту влади над усією партійною мережею ВКП(б) в своїх диктаторських руках, Сталін повинен був переступити через гори трупів своїх колишніх однопартійців, тобто через т. з. "стару ленінську гвардію".

Щоб централізувати і підпорядкувати новоствореному і перетвореному в ґрунті партійному апараті всю загальносоюзну і союзно-республіканську радянську адміністративну систему, треба було, поруч із фізичним знищенням усіх голів раднаркомів і центральних виконавчих комітетів усіх союзних республік, запровадити цілий ряд конституційних реформ, що завершилися восени 1936 року прийняттям нових республіканських і загальносоюзної конституцій.

Щоб створити міцну імперську базу - були накреслені грандіозні пляни індустріалізації, колективізації і хлібозаготівель.

Щоб централізувати всю господарську і культурну систему окремих союзних республік і підпорядкувати їх Москві, тобто, щоб пізнати їхню економічну базу і зруйнувати їхню навіть умовну незалежність, треба було: з одного боку, зруйнувати не тільки ілюзії їх господарської і політичної незалежності, але й юридичне, конституційне право на таку незалежність; з другого боку, треба було фізично знищити всі ті активні чи бодай пасивні політичні сили, які будь-коли, під будь-якими політичними прапорами, чи то в минулому, чи то в сучасному були виразниками

і носіями цих державницьких ідей і реальних процесів кожної союзної республіки.

Така була соціально-політична основа того "нового курсу", що входив у силу в цю нову добу усталення диктатури вождя і зміцнення централістично-імперської політики. Така була логіка Сталінових плянів і задумів.

### **Підготовча акція для завершення "нового курсу"**

Підготовча праця для завершення і реалізації "нового курсу" в умовах України відбувалася в двох плянах: господарському і політичному.

Господарчі реформи за доби "нового етапу" та їх наслідки в умовах України - це окрема велика тема спеціального дослідження, і зупинятись тут на ній я не маю змоги. Господарчий стан і економічні проблеми я порушуватиму тут у тій мірі, в якій вони нам потрібні, щоб ясніше схарактеризувати політичний курс підготовки і реалізації "нового курсу".

Реалізація господарських реформ і нагромадження матеріальних ресурсів, що мали забезпечити успішність цих реформ, відомі під назвами: індустріалізація, колективізація і хлібозаготівля.

Насаджені згори, супроти бажань і волі народу, чого не в стані приховати навіть вожді СРСР,<sup>1</sup> мало того, насаджені в процесі тяжкої довголітньої кривавої війни уряду з народом і народу проти уряду,<sup>2</sup> ці реформи на кінець 1932 року призвели Україну до стану господарської катастрофи і початку великої голодової трагедії.

Це все рішуче не могло не відбитися на внутрішньополітичному стані України і на її взаєминах з фактичною московською метрополією, не могло не відбитися на політиці українського радянського уряду та на його стосунках з імперсько-союзним урядом Москви.

Дослідницька цікавість до цього питання виникає ще й тому, що, в результаті запровадження в життя "нового курсу" політика Москви щодо України, всі тодішні партійні і радянські керівники були знищені як "українські націоналісти". Вже тільки цей факт мусить викликати сумнів сучасника, що, очевидно, не

все в СРСР було в порядку, що жорстока розправа сталінських відпоручників (Постишев, Хрущов) з усіма керівниками Радянської України, безумовно, має якийсь свій політичний сенс і логіку.

Простежити ці взаємини, вияснити факти і документи про них, дати підсумки, бодай наблизитись до правдивого розкриття політичного сенсу подій того часу - це, на нашу думку, є головне і кардинальне завдання історичних дослідів і студій над цією добою.

Таких дослідів і студій на сьогодні ми ще не маємо. Не маємо також усіх потрібних архівних і навіть офіційних, але давно захованих більшовиками, матеріалів для цього. Архіви ж тодішніх керівників України, архіви тодішнього уряду і ЦК КП (б)У, стенограми пленумів і засідань їх, якщо не скинено в одну яму з розстріляними, то щонайменше заховані в таємних сейфах НКВД, до яких невідомо коли ще торкнеться рука дослідника.

Проте це не значить, що правда і факти про ту добу і про людей, які діяли в ту добу, цілком заховані від нас. При уважних студіях тодішньої радянської преси, що в значній мірі рееструвала факти доби, при зіставленні їх зі спогадами сучасників, що випадково пережили це лихоліття, зі спогадами та враженнями чужоземців, що побували тоді в СРСР, і нарешті, з нотатками в закордонній пресі того часу, - ми можемо у великій мірі збагнути ту добу та діячів її, наблизитися до істини і відтворити більш-менш правдиво той дуже важливий переломовий відтинок новітньої української історії.

### **Вивчаючи ті роки...**

Що треба було б насамперед мати на увазі при вивченні подій тогочасної української історії?

Насамперед треба завжди мати на оці, що тодішнє керівництво України ніколи не можна розглядати як єдину ідейну і психологічну цілість. Це був дуже складний, роками нагромаджений конгломерат різнонаставленого елементу. Він, у процесі співпраці й багаторічної внутрішньої боротьби, зрештою поляризувався цілком виразно між двома історично зумовленими тенденціями: традиційного імперсько-російського централізму і ук-

раїнської ідеї всебічного визволення. Ці тенденції були глибоко антагоністичні. Боротьба між ними в більшій чи меншій, відкритій чи прихованій формі ніколи не припинялась.

За плечима імперсько-централістичної течії завжди стояла РКП-ВКП і Москва як центр світової революції. За плечима української течії стояла сила молодого нації і її воля до всебічного визволення і державного ставання.

Залежно від політичної ситуації моменту в українській дійсності вплив і перевагу здобувала та або та течія. Від 1920 до 1930 року вплив і перевага були, безумовно, на боці української течії. Від 1930 року, з посиленням і з ростом централістично-імперських тенденцій, українська течія починає занепадати і тратити свій вплив і значення. Не обумовивши загодя своє становище ані армією, ані поліцією, ані фінансами, через свою коляборацію і єдність дії з більшовизмом, не маючи широкої і всебічної підтримки з боку всього народу, українська течія в найкритичніший момент опинилася в трагічному, безвихідному і приреченому стані.

Таку загальну констатацію завжди треба мати на увазі, коли підходимо до розгляду і оцінки керівників УРСР того часу.

### **Наростання конфлікту і зудару**

Перейдемо тепер до розгляду тих взаємин, які створилися в наслідок запровадження "нового курсу" між Україною як союзною республікою і Москвою як центром СРСР. Оскільки на чолі України стояли тоді партія КП(б)У і радянський уряд, то саме їх взаємини мусять лежати в основі нашого розгляду.

Перше, що нас цікавить - це те, як реагували керівники України на "новий курс" господарчої і культурної політики Сталіна, від XVI партійної конференції починаючи? Належних матеріалів, які дали б нам змогу вичерпно відповісти на це питання, ми ще на сьогодні не маємо. Віктор Кравченко в своїй книзі "Я вибрав свободу" свідчить, що В. Чубар, С. Косіор, М. Голубенко і ряд інших керівників України були наставлені глибоко опозиційно проти лінії Сталіна і мали контакт у цьому з групою Бухаріна, з одного боку, а з Рудзутаком і Орджонікідзе - з другого. Але жадного підтвердження цього факту в тодішній ра-

дьянській пресі ми не маємо. Навпаки, офіційна преса того часу свідчить, що український радянський уряд і Центральний Комітет КП(б)У цілком лояльно взялися за реалізацію як господарських реформ, так і заготівельних плянів, що впливали з засад "нового політичного курсу".

Але пізніші матеріяли тієї ж преси, стенограми і звіти з партійних конференцій і урядові ухвали свідчать нам, що українське буття, вживаючи популярного вислову радянської преси, визначило свідомість тодішніх керівників України.

Практика і методи реалізації господарських реформ і заготівельної політики, терор, масова депортація і пряме грабінництво, що вели до зубоження українського народу і занепаду української економіки, не могли не викликати сумніву, корективів і нарешті опозиційної акції тих, які волею історії були відповідальні і за життя українського народу, і стан його господарства.

Безправні і безсильні керівники України,<sup>3</sup> є підстави допускати, систематично, після першого року хлібозаготівель і колективізації, спираючись на досвід і на інформації низових робітників та практиків, ставили до відома Москві, що плани хлібозаготівель і темпи колективізації для України не відповідають реальній спроможності українського села, що методи насилля і терору продовжуються, що господарська політика зайшла в глухий кут, що починається голод і вимирання села і що єдиним виходом із цього становища є: а) зменшити темпи колективізації; б) припинити хлібозаготівлю за нереальними плянами; в) дати селянам харчову і насінєву позику (це ще весна 1932 року) і цим запобігти страшній катастрофі, що насувається на країну як наслідок нової господарської політики.

На ці інтерпеляції українського уряду Москва відповіла вимогою негайного скликання партійної конференції, на якій сподівалася давно вже випробуваною метою під'юджування одних проти других провчити керівників партії і уряду України. Вимогу Москви останні прийняли до відома і виконання, але, як це видно з матеріялів самої конференції, вирішили, що саме ця наступна конференція стане загальноукраїнською спільною аргументацією їхньої політичної акції.

Для цього уряд і ЦК проробили ряд заходів:

1. Зібрали якнайповніший матеріял про стан хлібозаготівель і методи та темпи колективізації.

2. Установили ряд зловживань, беззаконня, терору, примусу і хлібозаготівельних грабунків селян і продемонстрували навмисно цей букет злочинів у голосному тоді "Драбівському процесі"<sup>4</sup> (буквально за тиждень перед початком III Всеукраїнської партконференції - 6 липня 1932 року).

3. Провідні діячі уряду - В. Чубар, М. Скрипник - особисто відвідали десятки районів республіки, щоб приїхати на конференцію з особистим досвідом і знанням становища.

Треба зауважити саме з цього часу (весна 1932 року), вперше після шумськестської опозиції 1926-1928 років, виникають великі непорозуміння і конфлікти між ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б). Прямих документів про цей конфлікт ми поки що не маємо. Але матеріяли III Всеукраїнської партконференції, що її було скликано за наказом з Москви і з участю двох членів Політбюро ВКП(б) - Молотова і Кагановича, - говорять про це з цілковитою ясністю.<sup>5</sup>

### **Як розуміли катастрофу 1932-1933 рр. в Москві і в Харкові**

Із матеріялів конференції ясно, що засадничі погляди на катастрофічний стан в Україні і розуміння суті катастрофи в Москві і Харкові були абсолютно різні.

Москва причину катастрофи в Україні вбачала: а) в невмінні української парторганізації оперативно керувати республікою; б) в невмінні правильно і швидко провести в життя і зреалізувати всі пляни колективізації та хлібозаготівель; в) в притупленні клясової чуйности, в невмінні вчасно викрити саботаж куркулів та націоналістів в Україні взагалі і в партії зокрема; г) в невмінні знайти винних у провалі хлібозаготівель і, нарешті г) в гнилих "антидержавних тенденціях" про "надмірні, нереальні темпи і пляни"... "Це стосується до ЦК КП(б)У і до всіх районів",<sup>6</sup> - меланхолійно повідомляє у вступному слові Косіор, безумовно доставши перед тим детальний реєстр обвинувачень. Харків причину катастрофи, на протилежність до Москви, вбачав:

1. В органічно хибних настановах щодо форм, метод і темпів колективізації (Чубар);

2. У невідповідності економічних настанов "нового курсу" і спроможностей сільського господарства України (Шліхтер);

3. У гігантських нереальних плянах хлібозаготівель, виконання яких у корені підрізало українське сільське господарство (Чубар);

4. В грабіжницькій політиці хлібозаготівель, що зумовили нечуване зубожіння і голод села. "У нас забрали все під метьолку!" (Скрипник);

5. У гігантоманії колгоспного будівництва, що була наслідком хибних плянів центру (Москви), і в похідних від неї злочинах та антизаконних діях низових виконавців ("Драбівська справа");

6. У помітному зниженні відсотка працездатного населення районів, тобто у втіканні з села або вимиранні (Чубар), що були наслідком усього попереднього.

В розумінні Москви суть катастрофи полягала в тому, що залишилась не "викачана" (випомпувана) з України більше як половина запланованого хліба, масла і м'яса, в розумінні Харкова - в тому, що ограбоване селянство стоїть перед перспективою повної економічної руйни і голодової смерті.

Нема що говорити, що Харків категорично відкидав вину людей (на чому рішуче настоювала Москва) і недвозначно вказував на об'єктивні причини "нового курсу".

Полемізуючи з такими закидами на адресу українців з боку Молотова і Кагановича, Скрипник говорив на конференції: "Замість питання про те, що є причиною наших проривів, вони зараз ставлять інше питання - хто є причиною наших проривів. Сама постановка цього питання невірна. Ми мусимо в'яснити, що є причиною наших проривів, а не підмінити іншими, міщанськими, дрібнобуржуазними питаннями про те, хто є причиною!"<sup>7</sup>

### Що дала конференція

Конференція відбулася в надзвичайно напруженій атмосфері. Низові робітники, що приїхали на конференцію, і знали добре, в якому стані перебуває село, пробували знайти тут вихід і порятунк. Вони в один голос із своїми вищими керівниками подавали тисячі фактів, які доводили, що нещастя, яке насувається

на Україну, є наслідок непосильних плянів і загострених метод."<sup>8</sup> Вони поклали великі надії на слово порятунку від присутніх тут двох високих післанців Сталіна.

Нарешті післанці, завершуючи триденну конференцію, заговорили. Але не в порядку дискусії, а в порядку останнього директивного слова. І це їх слово прозвучало лиховісно-погрозиливо. Молотов зокрема вказав на "ознаки певних недотягнень" керівників України і сконстатував, що з величезними і відповідальними "завданнями більшовики України... не впорались".

"Теперь есть попытка смазать недостатки работы в сельском хозяйстве в Украине, свалив отрицательные факты последней хлебозаготовительной кампании на Украине на "внешние" причины [Скрипник? Шліхтер? - Г. К.], на размер хлебозаготовительного плана [Чубар? - Г. К.] и т. д. Необходимо дать отпор этим антибольшевистским попыткам" (підкреслення моє - Г. К.).<sup>9</sup>

Це вже прозвучало як вирок, що безпосередньо стосувався до Скрипника, Чубаря і Шліхтера. (Чи не ця ситуація заважила на їхній дальшій долі?)

Останні директивні слова Молотова були такі:

"Никаких уступок й колебаний в вопросе о выполнении принятых партией й советской властью заданий!"

А це прозвучало як пересторога і удар. Делегати III партійної конференції після цього директивного виступу Молотова і Кагановича зрозуміли, що сама "жадний поступок" їм ніхто не зробить, що вся їх сподіванка на спасенні ухвали III партійної конференції розсипалась, як химерна уява. Залишилася жорстока дійсність з похмурими перспективами війни проти ограбленого і голодного люду.

Багато учасників конференції побачили після цього, що є щось тяжке і недомовлене у взаєминах між Москвою і Харковом, що стався якийсь конфліктний удар, що вони входять в якусь нову смугу політичного життя. В яку? На це ніхто із невтаємничених не міг напевно відповісти.

### Посилення голоду і закон від 7 серпня 1932 року

Після III всеукраїнської партійної конференції (6-8 липня 1932 року) жадного покращання суспільного і господарського

життя не наступило. Конференція не ухвалила жадних рятівних рецептів. На вимогу Молотова і Кагановича вона в своїй резолюції тільки підтвердила, що для "жадних поступок і вагань у питанні про виконання завдань, які прийняла партія і радянська влада", не буде місця. Що призначена пляном із Москви кількість українського хліба, цукру, масла, м'яса, вугілля і металю за всяку ціну буде від народу забрана.

Але напевно ніхто з учасників конференції не передбачав, що саме ця конференція стане за історичний *casus belli* за привід до появи знаменитого своєю нелюдністю і жорстокістю "закону від 7 серпня 1932 року".<sup>10</sup>

Нема сумніву, що цей закон, що появився менше як за місяць після III всеукраїнської партійної конференції, був наслідком сугестії Молотова і Кагановича Сталінові після їх не зовсім вдалої місії в Україні. Знаємо, що Молотов відразу ж після III партійної конференції не поїхав до Москви, а зробив, так би мовити, контрольне турне по Україні.<sup>11</sup>

Він відвідав декілька районів. Був обережний. "Він не виходив з вагона... Керівники районів намагалися довести Молотову, що хліба більше немає, що населення голодує".<sup>12</sup> Його особиста розвідка донесла йому, що спостережено багато фактів, як невідомі особи - чи то саботажники, чи злодії - зривають незрілі колоски і використовують їх на невідомі цілі. Що то були голодні опухлі люди, які рятували, як могли, своє життя, сталінського емісара, очевидно, не цікавило.

Роздратований односпайною опозиційністю учасників III всеукраїнської партійної конференції, цією ніби масовою змовою голів районів, що під час його інспекції односпайно прибувають до його урядового вагону і запевняють, що хліба більше нема і селяни голодують, так ніби він, Молотов, був тією нажерливою потворою, що з'їдала все на своєму шляху, а також невеселими інформаціями про дивних саботажників, що зрізають незрілі колоски, - Молотов повертається до Москви і дає разом з Кагановичем звіт Сталінові. Є всі підстави думати, що це була перша і єдина причина появи в світ "закону від 7 серпня". Цей закон прискорив голод, збільшив смертність мільйонів селян, але безумовно вирвав у голодних людей все ж таки коло 200 мільйонів пудів хліба.

Явний чи прихований конфлікт, що окреслився на III всеукраїнській конференції, не тільки не йшов на спад, а в зв'язку з поглибленням господарської катастрофи все більше зростав. Немає змоги на підтвердження цієї думки посилатися на цілий ряд фактів і ухвал українського уряду того часу. Вкажемо хоча б на дуже показову і, на нашу думку, демонстративну ухвалу української економічної ради від 14 липня 1932 року (тобто за 6 днів після конференції), яка змінила (спершись на відповідний параграф конституції) встановлений РНК СРСР від 29 липня 1932 року під ч. 1022 плян маслозаготівель для України в розмірі 16 400 тонн - на 11 214 тонн.<sup>13</sup>

Нема сумніву, що за цей час Сталін, властивою йому метою, через своїх таємних і особливо уповноважених інформаторів збирав і згромаджував у сейфах свого особистого секретаря Поскрьобишева прерізний компрометуючий матеріал як проти діяльності всієї української організації, так і проти її видатних керівників.

Наближалась дата 24 січня 1933 року. Старт для кардинальної зміни політики щодо України і для розгортання масового терору був не за горами.

### **Реалізація нового етапу в умовах України**

Щоб припинити небезпеку конфлікту, щоб прибрати остаточно до рук Україну і остаточно включити її в єдине господарське і культурне річище СРСР, ЦК ВКП(б) виніс 24 січня 1933 року спеціальну постанову щодо України. Ця постанова, як ми побачимо пізніше, вирішально відбилася на господарській, культурній і національній політиці КП(б)У.

"Только теперь мы можем со всей полнотой оценить величайшее значение, которое имело, имеет и будет еще иметь для КП(б)У это решение ЦК ВКП(б) от 24 января 1933 года, - говорив не без підстав утаємничений в цю постанову Постишев на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 року - Решение ЦК ВКП(б) от 24 января 1933 года, - продовжував він там же, - войдет в историю КП(б)У, как переломный момент, открывший новую полосу победной борьбы большевиков Украины".

Що ж це за "новая полоса победной борьбы"?

В чому конкретно вона проявилася? Які наслідки дала?

Згідно з цією постановою вперше в історії взаємин КП(б)У і ВКП(б) діяльність усієї більшовицької організації в Україні засуджується і без згоди ЦК КП(б)У (навіть всупереч йому) з Москви присилають організаційним секретарем і фактичним диктатором КП(б)У Павла Постишева; на керівництво двома основними і вирішальними своєю вагою областями - Дніпропетровською і Одеською були призначені довірені люди Кремля М. Хатаєвич (Дніпропетровське) і Є. Вегер (Одеса). Одночасно для керівництва НКВД України приїхав з Москви В. Балицький.

Разом з приїздом в Україну цих чотирьох високих комісарів, прибула з ними багатотисячна армія найдовірених агентів, яким належало увійти у всю мережу партійної організації в Україні і відіграти тут пізніше потрібну роль політкомісарів, наглядачів та інформаторів.

За офіційними радянськими даними маємо приблизну цифру цих новоприбулих "крепких, испытанных большевиков", як їх визначає Постишев. Кругло на кожний район України їх припало по 20 чоловік, що в сумі своїй становить понад 15-тисячну армію. Це - цілий вишколений і озброєний окупаційний корпус, який при підтримці великих поліційних з'єднань НКВД був спроможен тримати в покорі кожен народ, а тим більше обеззброєний, замучений, стероризований і зголоднілий народ український.

Історія перебрання влади Постишевим в Україні - це окрема і дуже повчальна тема. Його приїзд ЦК КП(б)У і зокрема харківська столична партійна організація прийняли різко негативно.

Постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня буквально ігнорували протягом двох тижнів, її не коментують, не обговорюють взагалі, до неї не займають становища, її ніби не помічають. Нема сумніву, що керівники України вважали її великим поличником для себе. Вони сподівалися шляхом особистих переговорів у Москві її ліквідувати. Але, очевидно, дуже скоро переконалися, що постанова ця не жарт, що вона є документом нової політики Москви щодо України, що справа навіть не в господарському прориві, не в невиконаних заготівельних плянах, а в чомусь далеко глибшому.

Не маючи ніякої езекутивної та оборонної сили, внаслідок

хитрого і швидкого організаційного ходу Сталіна, втративши вплив в основних і вирішальних областях (Харківська, Дніпропетровська, Одеська), не зчувшись, як повна влада в НКВД, опинилася в руках присланого з Москви із спеціальними інструкціями Балицького, - керівникам України нічого не запишалося, як, принаймні ззовні, скоритися і визнати рацію постанови ЦК ВКП(б) від 24 січня.

Об'єднаний пленум ЦК КП(б)У 7 лютого 1933 р. понуро, без особливого ентузіазму признав уже, що "ухвала ЦК ВКП(б) від 24 січня" є правильна і привітав "скріплення основних областей України і П. П. Постишева як другого секретаря ЦК КП(б)У".<sup>14</sup>

Так прийшло до упокорення КП(б)У і повної надалі чотирирічної диктаторської влади над Україною, скажу так, "першого райхскомісара України" Постишева. Почувши ґрунт під ногами і одягнувши відразу ж (очевидно, з метою мімікрії) українську вишиту сорочку (полуботківку), наділений правами організаційного секретаря ЦК КП(б)У, першого секретаря обкому та міськкому столиці України і генерального інспектора переселення, цей страшний кат українського народу приступив до своєї діяльності.

### Для чого приїхав в Україну Постишев?

Що приніс українському народові Постишев? Чим відзначилась і закінчилась його чотирирічна доба?

Офіційно, виходячи з постанови ЦК від 24 січня, газетного шуму навколо цього і висловлювань тих чи тих партійних керівників, Постишев мав нібито головним своїм завданням виправити помилки КП(б)У в галузі сільського господарства і вивести Україну з господарського занепаду.

Чи відповідало це дійсності?

Вся наступна діяльність Постишева дає цілком негативну відповідь на це питання. Він не тільки не припинив голоду, що наприкінці 1932 року почав огортати всю країну, а навпаки - поглибив його і довів Україну до страшної апотези смерті навесні і вліті 1933 року. Єдине, що він зробив - це забезпечив насінневою позикою<sup>15</sup> (чого, до речі, так довго, але даремно домагалися українські керівники) майбутній урожай і, обминаючи вми-

раючих селян, силами змобілізованих індустріальних робітників, студентів і службовців міст зібрав досить добрий урожай 1933 року,<sup>16</sup> що при нормальніших і відповідніших до спроможностей заготівельних плянах для тих, що залишилися живі, створило можливі умови для відживлення і дальшої поступової господарської стабілізації сільського господарства. Це була звичайна акція, яка була проведена і без його приїзду в Україну. Жадного чуда він не вчинив і жадних чудодійних заходів не запровадив. Але цього від нього ніхто і не вимагав. Бо не в цьому було його основне завдання. Не в цьому була оголена політична суть ухвали ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року.

В чому ж саме?

Сталінові треба було підійти до повного і цілковитого завершення своїх імперсько-централістичних і диктаторських плянів. Запановував цілком одверто і впевнено "чистий русифікаційний націоналізм",<sup>17</sup> відновлювалися форми "старої національної єдино-неділимої Росії... старої тюрми народів", - як гостро, але справедливо відзначив тоді ж В. Винниченко у своєму листі до Політбюро ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б).<sup>18</sup>

Без повної нівеляції України та інших союзних республік, без знищення завойованих у революцію 1917 року і якоюсь мірою до цього часу дійсних прав кожного народу на повну державну і господарську незалежність та свободу - завершити та реалізувати імперсько-централістичні пляни було неможливо. Виразний дух спротиву і розбіжність поглядів на поточну політику в Україні, що виявилися у керівників партії і уряду України навіть в останні роки, ще в більшій мірі підсилювали негайність реалізації цих плянів Сталіна.

Але знищити просто чоловічим ударом ті права України, які за півтора десятка років уже стали не тільки звичкою, але й обов'язками кожного громадянина, було вже неможливо.

Через те Сталін вдався до іншої методи. Для нього важливо було знищити не форму, а душу, внутрішню ідейну сутність кожного народу. Але щоб убити душу народу, треба було не тільки спаралізувати і здеморалізувати народ масовим терором, але й знищити носіїв цієї душі: письменників, художників, філософів, учених і органічно пов'язаних з народом ідейних політичних діячів.

Такий був плян Сталіна. Реалізація цього пляну й була доручена Постишеву. В цьому була головна і основна його політична місія в Україні. В цьому була дійсна, захована за зовнішніми турботами про господарський стан країни, політична сутність ухвали ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року.

Як же впорався з цим своїм завданням Постишев? Як перевів у життя цю справжню політичну суть ухвали ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року?

Від початку реалізації сталінських плянів централізації (тобто від 1929 року), винищення українського наукового і політичного світу пророблено було протягом чотирьох років трьома турами і багатьма побічними та допоміжними акціями.

Перший тур - знищення Української автокефальної православної церкви з усім єпископатом, духівництвом і багатьма тисячами вірних (1929 рік).

Другий рівнобіжний великий тур - масове винищення української демократичної інтелігенції, що її було пов'язано з процесом СВУ навесні 1930 року.

Третій тур - масовий погром інтелігенції того ж формату і того ж ідейно-політичного звучання, пов'язаної з Українським національним центром - УНЦ (від 1931 року починаючи і десь 1932 роком кінчаючи), що за офіційними пізнішими даними НКВД, ніби очолюваного М. Грушевським, а керівний штаб складався з таких осіб: М. Чечель, П. Христюк, М. Шраг, Г. Косак, М. Яворський (пізніше, правда, Яворського вилучили і приєднали до "внутрішньої" для нього організації - УВО) та інші.

Четвертий тур знайшов свій вираз в арештах української кубанської інтелігенції, що йшов під формою "Союзу Кубані й України" (1929-1932).

Висилка з України Грушевського (1930) і Яворського (1929), натиск на ВУАН та обмеження свободи в її діяльності, ліквідація літературних напрямів, шкіл та груп і об'єднання їх всіх навколо єдиної Спілки радянських письменників, - такий в загальному був баянс української дійсності до приходу в Україну Постишева. Чи міг цей баянс задовольнити його?

Ясно, що ні.

Правда, в пляні сталінської чистки України було зроблено немало. Але чи була цим бодай якоюсь мірою зліквідована, в добу

посиленої централізації господарства, влади і навіть культури, небезпека від центрових національно незалежних сил? Для Сталіна та його української агентури було ясно, що ні.

Висилка Грушевського та Яворського не припинила праці їх учнів та послідовників. Схема історичного розвитку, накреслена в працях Грушевського, продовжувала жити в усій історичній українській науці, в тому числі і тій, що признавалася до марксизму.

Дух української літератури визначала не організація, де були скупчені тепер усі письменники, а живі творці її ренесансного руху.

Замість в більшості своїй ізольованої старої демократичної інтелігенції прийшла нова, вже в радянських умовах сформована інтелігенція, яка своїми патріотичними принципами ніяк не поступалася своїм батькам і вчителям. Але чи не найголовніше було це, що за п'ятнадцять років радянської влади в Україні на провідних місцях у царинах науки, культури, мистецтва, політики, господарства, а також партійного і радянського життя опинилися впливові сили колишніх укапістів, боротьбістів, галицької інтелігенції, шумськістів і, нарешті, велика і впливова течія, очолена старим більшовиком Скрипником, для яких питання української державности і незалежности було не менше бойове і актуальне, ніж для їх попередників.

### **Димова завіса терору**

Все це промовляло за те, що чистка України в сталінському розумінні мусить початись тільки тепер. Почати і здійснити її мав Постишев. Щоб полегшити і морально та політично виправдати її, він за безпосередньою, щоденною режисурою з Москви<sup>19</sup> розробляє і пускає насамперед димову завісу безпрецедентного терору. Згідно з цією димовою завісою, монтується ряд сугестій і гасел, що їх продумано пускають у суспільний обіг. Це в основному були:

1) теорія транспорзації та інфільтрації українського націоналізму в усе суспільне і культурне життя України;

2) гасло про "контрреволюціонерів з партійними білетами в кишені";

3) про розгалужену сітку українського націоналістичного підпілля;

4) програмові документи українського націоналістичного підпілля;

5) "викритий", широко розгалужений націоналістичний ухил Скрипника.

Монтуючи протягом весни і літа 1933 року наявність загрозової облоги радянської влади на Україні націоналістичними, підпільними, шпигунсько-диверсантськими і націонал-ухильницькими силами, - інспіратори терору мали на увазі насамперед створити моральну базу і більш-менш імовірну суспільну опінію для цілком нових, засадничо антиукраїнських конституційних ухвал, що мали узаконити і виправдати запланований і розпочатий терор.

Такі історичні ухвали прийшли на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У (18-22 листопада) 1933 року.

Головним питанням пленуму були "підсумки і перспективи національної політики в Україні".

З огляду на вищезгадану страхітливую панораму облоги радянської влади в Україні націоналістичними силами, що їх на сто відсотків очолюють "контрреволюціонери з партійними білетами в кишені", пленум ухвалив, що:

1. Попередні засади і методи національної політики КП(б)У були хибні, а тому ворожі і націоналістичні.

2. Основний промотор цієї політики - Скрипник виявився небезпечним ухильником, який спільно з численними своїми послідовниками і шумськістами "працював, щоб відірвати Україну від СРСР, щоб довести до імперіялістичного поневолення українських робітників і селян", щоб відтягти їх як можна "далі від Москви - центру світової пролетарської революції", як висловився Постишев у своїй промові.<sup>20</sup>

3. Нова централістична політика Кремля і відроджена та повновно пущена в обіг імперіялістична теорія "єдиної багатонаціональної держави" набирає прав громадянства.

4. Український націоналізм стає головною державною небезпекою.

Нема потреби говорити, що означали такі ухили в політичному і практичному сенсі.



Було ясно, що проголошення пленумом українського націоналізму головною небезпекою в умовах України, всупереч до-теперішній офіційній настанові, що головною небезпекою є російський великодержавний націоналізм, - безумовно означало:

а) що розпочато новий етап національної політики в Україні;

б) що узаконено терор проти українського народу, його інтелігенції і зокрема проти органічно-національних сил в КП(б)У, що їх визнаним провідником довгі роки був Скрипник.

Внаслідок узаконення нового офіційного політичного курсу Москви в національному питанні, увесь окупаційний корпус Постишева та слухняна йому політична поліція приступили до плянової терористичної акції.

Антинародне беззаконня цієї плянової акції найперше відчули і зрозуміли такі діячі української культури і політики, як письменники М. Хвильовий та П. Гірняк, директор Гаврилів і насамперед Скрипник. Пострілом у скроню відповіли вони, протестуючи проти заплянованого протинародного терору.

Але це не тільки не стримало акції штабу Постишева, а навпаки: воно його насторожило і підсилило жорстокість та безоглядність.

### **Наслідки діяльності Постишева**

Ця акція своїми методами і розмірами навряд чи має в історії щось рівне чи подібне собі. Зупиняйтесь на її деталях ми тут не будемо. Але зробити на цій місці бодай приблизний підсумок її, зареєструвати наслідки і розміри її для українського народу варто.

Який же фактичний баянс цієї акції? Як він виглядає сьогодні на підставі самих тільки радянських джерел?

1. Знищено Українську Автокефальну Православну Церкву з усім єпископатом, духівництвом і багатьма вірними.

2. Знищено незалежність і бодай відносну свободу Всеукраїнської Академії Наук і перетворено її на філіял Всесоюзної Академії.

3. Знищено основоположника і творця новітньої української історичної школи - акад. Грушевського, всіх його учнів і всі наукові заклади, де вони працювали.

4. Знищено історичну школу акад. Яворського разом з усіма його учнями і заснований ними Інститут історії.

5. Знищено філософську школу акад. Юринця, всіх його учнів, а також Інститут філософії.

6. Знищено Науково-дослідчий інститут історії ім. акад. Багалія з усіма його співробітниками.

7. Розгромлено Науково-дослідчий інститут літературознавства ім. Шевченка, а його директора С. Пилипенка та більшість співробітників заарештовано або розстріляно.

8. Розгромлена українська мовознавча наука та її центр - Інститут мовознавства Академії Наук. Співробітники інституту в більшості своїй фізично знищені.

9. Відкинений і заборонений звичайними поліційними заходами науково розроблений і затверджений Всеукраїнською науковою конференцією 1927 року український правопис.

10. Знищена Сільськогосподарська академія і Науково-дослідчий інститут економіки та організації сільського господарства з його керівниками і співробітниками.

11. Розгромлено український Науково-дослідчий інститут сходознавства, а директора Л. Величка і більшість наукових співробітників заарештовано.

12. Зліквідовано Науково-дослідчий інститут радбудівництва та права з директором П. Трублаєвичем та всіма науковими співробітниками.

13. Знищено Науково-дослідчий інститут глухонімих та його директора - відомого вченого - рефлексолога проф. І. Соколянського.

14. Розгромлено всі літературно-мистецькі об'єднання та організації, а всіх основних письменників і критиків заарештовано (за неповними даними - 97 осіб).

15. Знищена велика мистецька школа бойчукістів на чолі з їх керівником - професором М. Бойчуком.

16. Знищено театр "Березіль", а його керівника Леся Курбаса і ряд визначних акторів ув'язнено.

17. Розгромлено видавництво і редакцію УРЕ - Української радянської енциклопедії, а керівництво і редакторів її знищено фізично (М. Скрипник, А. Річицький, проф. Наконечний, проф. В. Бойко та інші).

18. Ліквідовано Українську палату мір і ваги, а всіх співробітників на чолі з директором Василем Мазуренком заарештовано.

19. Закрито ВУАМЛІН, а всіх його наукових співробітників заарештовано і фізично знищено.

20. Заборонено студії над історією КП(б)У, а її двох істориків М. Равича-Черкаського та М. Попова разом з учнями знищено.

21. Знищено видавництва "Рух", "Час" і "Книгоспілка", а весь директорат і співробітників ДВУ виарештувано.

22. Українська кінофабрика втрачає свою незалежність і перетворюється на виконавця замовлень всесоюзного кіновиробництва у Москві.

23. Майже увесь професорський склад усіх українських вищих навчальних закладів був заарештований і знищений.

Рівночасно з цим загальним погромом наукового і культурного життя йде тотальний розгром українських громадських та політичних кадрів незалежно від їхньої політичної активності чи пасивності в даний момент.

До 1937 року були заарештовані, знищені фізично або вилучені з наукового, громадського чи політичного життя:

- всі діячі революції 1917 року і УНР незалежно від партійної приналежності;

- всі українські соціал-демократи, всі есери, всі есефи і поступовці;

- всі колишні боротьбісти, укапісти, всі колишні члени КПЗУ і всі галичани взагалі;

- вся велика опозиційна група М. Скрипника і всі в якійсь мірі причетні до опозиції Шумського-Волобуєва-Хвильового;

- всі радянофіли, що приїхали з Галичини чи повернулися з еміграції;

- вся безпартійна наукова і мистецька інтелігенція, яка ніколи - ані за доби УНР, ані тепер - не була політично активна, але визнавала себе українцями і працювала для української науки і мистецтва;

- розгромлені і в більшості своїй були заарештовані кадри молоді, вже в радянських умовах сформованої інтелігенції, які активно включалися в будівництво української радянської державності і її культури;

- виарештовані були (і пов'язані з українською дійсністю) всі особи, приналежні будь-коли до правої чи троцькістської опозиції;

- і нарешті, як фінал цього всенародного погрому, наприкінці 1937 року відбувається тотальне винищення всього українського радянського уряду на чолі з П. Любченком і всього Центрального Комітету Комуністичної партії України.

Щоб цьому всенародному погрому надати вигляд якоїсь правної основи і моральної бази, НКВД за цей час "викриває" і звичайно, масово карає "підпільні націоналістичні організації". В переліку їх називаємо для повноти три раніше вже згадані організації;

1. Спілка визволення України - СВУ (1930).

2. Український національний центр - УНЦ (1931).

3. Союз Кубані і України (1929-1932).

4. Контрреволюційна шкідницька організація Ф. М. Конара (Палашука).

5. Українська військова організація - УВО (1933).

6. Польська організація військова на Україні (1933).

7. Всеукраїнський есерівський центр (1933).

8. Всеукраїнський центр білогвардійців-терористів (розстріли в справі Кірова, грудень 1934 р.).

9. Націоналістичний терористичний центр (1935).

10. Націоналістично-терористична група проф. М. Зерова (1935).

11. Блок українських націоналістичних партій (УКП, боротьбісти, УСД, УСР, УВО - 1932-1936).

12. Троцькістсько-націоналістичний терористичний блок (Нирчук, Давиденко, Шабльовський, Ювченко та інші - 1935).

13. Український троцьківський центр (Коцюбинський, Голубенко, Логінов, Наумов, Дар'їн-Рапопорт).

14. Націоналістично-фашистська організація України (Любченко, Гринько, Порайко, Якір, Дубовий, Хвиля, Буценко та багато інших).

Це "контрреволюційне націоналістичне підпілля", що, за даними радянської преси, було викрито органами НКВД головно після 1933 року, охопило:

- покоління всіх діячів української революції 1917 року і не-

залежної до 1921 року української держави;

- всю демократичну стару і пореволюційну нову українську інтелігенцію;

- всіх належних колись до будь-якої української некомуністичної партії;

- всіх визначних учених, мистців, письменників і артистів;

- всіх численних радянофілів;

- всіх колишніх укапів, боротьбистів, членів КПЗУ, учасників опозиційних груп Шумського і Скрипника;

- всіх колишніх троцькістів, що в якійсь мірі були пов'язані з Україною;

- значну частину української партійної організації, весь її ЦК та уряд, що посмів був на III партконференції сперечатися, протиставляти свою лінію лінії Москви і виявити дух непокори навіть після ухвал 24 січня 1933 року.

Цей страшний реєстр завершують сім мільйонів жертв голоду 1933 року і принаймні стільки ж депортованих і засланих українських селян і робітників.

Такий в загальному був балянс сталінської чистки України, такі були реальні наслідки політики "нового етапу".

1. В "Історії ВКП(б). Короткий курс" (Москва: Госполіздат, 1950) на стор. 291 сказано про це так: "Особливість цієї революції [в сільському господарстві - Г. К.] полягала в тому, що її було запроваджено згори, за ініціативою державної влади".

2. Дубинець Іван. П'ятилітня внутрішня війна в СРСР 1929-1933 рр. проти колхозного рабства // Український прометеї (Детройт).- 1953.- № 19-21.

3. Там само.

4. Вісті ВУЦВК.- 1932.- черв.-лип. (Зокрема, див. у "Вістях" від 2 липня кореспонденцію Я. Тумаркіна "Листи з процесу").

5. Из доклада С. Косиора на III всеукраїнської партійної конференції // Правда.- 1932.- 9 июля.- С. 3; Вісті ВУЦВК.- 1932.- 8-17 лип.; Резолюція III всеукраїнської партконференції // Правда.- 1932.- 15 лип.

6. Правда.- 1932.- 7 лип.; Доклад С. Косиора на III всеукраїнської партійної конференції // Правда.- 1932.- 9 лип.; Речі Молотова і Кагановича на III всеукраїнської партійної конференції // Правда.- 1932.- 14 лип.

7. Промова Скрипника // Вісті ВУЦВК.- 1932.- 11 лип.

8. Из доклада т. Косиора на III всеукраїнської партійної конференції // Правда.- 1932.- 9 июля.

9. Речь Молотова // Правда.- 1932.- 14 июля.

10. Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности. Постановление ЦИК СССР от 7 августа 1932 г. // Правда.- 1932.- 8 авг.

11. Дубинець Іван. П'ятилітня внутрішня війна // Український Прометеї.- 1953.- № 20.

12. Там само.

13. Вісті ВУЦВК.- 1932.- 17 лип.

14. Об итогах хлебозаготовки на Украине и постановлений ЦК ВКП от 24 января 1933 г. Резолюция пленума ЦК КП(б)У, принятая на заседании 7 февраля 1933 г. // Правда.- 1933.- 10 февр.

15. О семенной помощи колхозам и совхозам Украины и Северного Кавказа. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 23 февраля 1933 г. // Правда.- 1933.- 28 февр.

16. Речь П. Постышева на пленуме Харьковского обкома и горкома КП(б)У 4 февраля 1933 г. // Правда.- 1933.- 8 февр.

17. Винниченко В. Розлад і погодження.

18. Лист цей був написаний російською мовою і надісланий до ЦК КП(б)У у вересні 1933 р. На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У в 1933 р. цей лист спеціально обговорював у своїй доповіді Н. Попов, а багато інших промовців посилали свої прокляття і погрози на адресу Винниченка.

19. М. Попов у своїй доповіді на листопадовому пленумі (Червоний шлях.- 1933.- № 10) сказав так: "Я хочу відзначити, що наша щоденна боротьба з українською контрреволюцією і з націоналістичними ухилами в рядах нашої партії, зокрема з українським націоналістичним ухилом, що його очолював Скрипник, іде під безпосереднім керівництвом і при величезній допомозі ЦК ВКП(б) - особисто тов. Сталіна і тов. Кагановича".

20. Правда.- 1934.- 24 янв.

Василь Гроссман

## ВСЕ МИНАЄ

Іван Григорович уві сні побачив матір. Вона йшла по дорозі, обминаючи потік тягачів, самосвалів; вона не бачила сина, він кричав: "Мамо, мамо...", але важке гудіння тракторів заглушало його голос.

Він не сумнівався, що серед дорожнього безладдя вона впізнає в сивому табірникові свого сина, аби тільки почула, аби тільки озирнулася.

Він у відчаї заплющив очі, над ним схилилася напіводягнена жінка, - він уві сні кликав матір, і жінка підійшла до нього.

Вона поруч з ним. Він відчув відразу, всім єством своїм, що вона прекрасна. Вона чула, як він кричав уві сні, і вона підійшла, відчуваючи до нього ніжність і жаль. Жіночі очі не плакали, але він побачив у них щось більше, ніж сльози співчуття, побачив те, чого ніколи не бачив у очах людей.

Вона була прекрасна, бо була добра. Він узяв її за руку. Вона лягла поруч з ним, і він відчув тепло, її ніжні груди, її плечі, її волосся. Здавалося, він відчував не наяву, а уві сні: наяву він ніколи не бував щасливий.

Вся вона була доброта, і він розумів тілесним єством своїм, що її ніжність, її тепло, її шепіт прекрасні, бо серце її сповнене доброти до нього, бо любов є доброта.

Перша ніч кохання.

- Згадувати цього не хочеться, тяжко дуже, а не забути теж. Ось живе воно - чи то спить, чи не спить. Залізо в серці, начеб-

---

Василь Гроссман (1905-1964) - відомий російський письменник, член Союзу радянських письменників (від 1954 р. - член його президії). Повість "Все течет" ("Все минає") написано 1956 р., авторська копія конфіскована КГБ 1961 р., після чого повість надруковано у самвидаві й на Заході. Каяття героїні роману Ганни Сергіївни, коли вона описує голод на Україні в роки насильницької колективізації, стало одним із найприголомшливіших місць у романі. Переклад з російської. - Ред.

то уламок. Не відмахнешся від нього. Як забути.. Я зовсім дорослою була.

Милий ти мій, я чоловіка дуже любила. Я гарна була, а все ж погана, недобра. Мені тоді двадцять два роки було. Ти мене б тоді не покохав і гарну. Я знаю, я як жінка відчуваю: я для тебе не тільки те, що ми поруч з тобою лягли. А я дивлюся на тебе як на Христа. Все хочеться перед тобою, як перед Богом, каятися. Добрий ти мій, бажаний, я хочу тобі про це розповісти, все згадати, що було.

Ні, під час розкуркулювання голоду не було, впали тільки коні. А голод прийшов у тридцять другому, на другий рік після розкуркулення.

Я в райвиконкомі підлогу мила, а подруга моя - в земвідділі, і ми багато знали, я можу все, як було, розказати. Рахівник мені казав: "Тобі міністром бути". Я дійсно швидко розумію, і пам'ять у мене добра.

Розкуркулення почалося в двадцять дев'ятому році, під кінець року, а головний розворот розпочався в лютому та в березні тридцятого.

Ось пригадала: перед тим, як заарештувати, на них обкладення зробили. Вони раз виконали, витягли, в другий раз - продавали хто що міг, аби виконати, їм здавалося, - як виплатять, держава їх помилує. Деякі худобу різали, самогон із зерна гнали - пили, їли, все одно, говорили, життя пропаще.

Можливо, в інших областях інакше було, а в нашій саме так ішло. Почали заарештовувати лише голів родин. У більшості взяли таких, хто в Денікіна служив у козацьких частинах. Арешти робило саме ГПУ, актив у цьому не брав участі. Перший набір увесь розстріляли, ніхто не залишився в живих. А тих, кого заарештували під кінець грудня, протримали в тюрмах два-три місяці і послали на спецпереселення. А коли батьків заарештували, родин не чіпали, лише робили опис господарства, і родина вже не вважалась власницею майна, а приймала господарство на збереження.

Область спускала плян - число куркулів - у райони, райони ділили своє число між сільрадами, а сільради вже складали списки. Ось за цими списками й брали. А хто складав? Трійка. Мутні люди визначали - кому жити, кому смерть. Ну й ясно, -

тут уже всього було - і хабарі, і за жінку, і за стару образу. І виходило завжди - біднота попадала межі куркулів, а хто трохи багатший - ті відкупалися.

А тепер я бачу, не в тому біда, що, траплялося, списки складала злодії. Чесних в активі більше було, ніж злодіїв, а злочинство від тих і від других однакове. Головне, що всі ті списки злочинські, несправедливі були, а вже кого в них вставити - чи не все одно. І Іван невинний, і Петро невинний. Хто це число дав на всю Росію? Хто цей плян дав на все селянство? Хто підписав?

Батьки сидять, а на початку тридцятого року родини почали забирати. Тут уже самого ГПУ не вистачало, актив мобілізували, всі свої ж, люди знайомі, але вони якісь очманілі зробилися, як заворожені, гарматами погрожують, дітей куркульськими виродками називають, "кровососи" кричать, а в кровососів зі страху в самих ні кровинки не лишилося, білі, як папір. А очі в активу, як у котів, скляні. Таж у більшості свої ж. Правда, заворожені, - так себе умовили, що торкатися нічого не можуть: рушник поганий, і за стіл паразитський не сядуть, і дитина куркульська огидна, і дівчина гірше воші. І дивляться вони на розкуркулених, як на худобу, як на свиней, і все в куркулів огидне - і особистості їхні, і душі в них немає, і смердить від куркулів, і всі вони венеричні, а головне - вороги народу і експлуатують чужу працю. А біднота та комсомол і міліція - це все чапаєви, самі герої, а подивитися на цей актив: люди як люди, і смаркати серед них є, і сволоти не бракує.

На мене теж ці слова стали діяти, дівчисько зовсім, а тут і на зборах, і спеціальний інструктаж, і радіом передають, і в кіні показують, і письменники пишуть, і сам Сталін, і всі в одну точку: куркулі - паразити, хліб палять, дітей убивають. І прямо оголосили: піднімати лютя мас проти них, винищувати їх усіх як клясу, клятих... І я почала заворожуватися: вся біда від куркулів, і якщо знищити їх, відразу для селянства щасливий час прийде.

І жадного до них жалю: вони не люди, а не розбереш що, тварі. І я стала до активу. А в активі всього було: і такі, що вірили, і паразитів ненавиділи, і за найбідніше селянство, і були, що свої справи обробляли, а найбільше, що наказ виконували - такі й батька з матір'ю заб'ють, аби виконати за інструкцією. І не тії

найпоганіші, що вірили в щасливе життя, якщо знищити куркулів. І люті звірі й ті не найстрашніші. Найпоганіші ті, що на крові справи свої обробляли, кричали про свідомість, а самі особистий рахунок зводили й грабували. І губили ради інтересу, ради барахла, ради пари чобіт, а погубити легко - напиши на нього, й підпису не треба, що на нього батракували, чи що мав трьох корів - і готовий куркуль. І все це я бачила, хвилювалася, звичайно, але в глибині не переживала - якби на фермі худобу не за правилами різали, я б хвилювалася, звичайно, сильно, але сну б не втратила.

... Хіба не пам'ятаєш, як ти мені відповів? А я не забуду твоїх слів. Від них - світло, денні вони. Я спитала, як німці могли в євреїв дітей у камерах душити, як вони після цього могли жити, хіба ні від людей, ні від Бога так і немає їм суду? А ти сказав: суд над катом один - він на жертву свою дивиться не як на людину й сам перестає бути людиною, в собі самому людину страчує: він сам собі кат; а загублений залишається людиною навіки, як його не вбивай. Пригадав? Я розумію тепер, чому я в куховарки пішла, не захотіла бути головою колгоспу. Та я раніше тобі вже про це говорила.

І я пригадую тепер розкуркулювання і інакше бачу все - розворожилася, людей побачила. Чому я така заледеніла була? Таж як люди мучилися, що з ними робили! А я говорила: це не люди, куркульня. А я пригадую, пригадую й думаю: хто слово таке придумав - куркульня? Хіба Ленін? Невже Ленін? Яку муку прийняв! Щоб їх вбити, треба було оголосити: куркулі - не люди. Ось так само, як німці говорили: жиди - не люди. Так і Ленін, і Сталін: куркулі не люди. Неправда це! Люди вони! Ось що розуміти почала. Всі люди!

Ну ось, на початку тридцятого року почали родини розкуркулювати. Сама горячка була в лютому й у березні. Прискорювали з району, щоб до посівної куркулів уже не було, а життя пішло по-новому. Так ми говорили: перша колгоспна весна.

Актив, очевидно, виселяв. Інструкції не було, як виселяти. Голова сам нажене стільки возів, що майна не вистачало, назвали куркулями, а вози напівпорожні йшли. А з нашого села розкуркулених гнали пішки. Тільки що на себе взяли - постіль, одягу. Грязюка була така, що чоботи з ніг стягало. Недобре було на

них дивитися. Йдуть колоною, на хати озираються, від своєї печі ще тепло на собі несуть; що вони пережили - таж вони в цих домах народилися, в цих домах дочок заміж повидавали. Розпалили піч, а щі недоварені лишилися, молоко недопите, з рур ще дим іде, плачуть жінки, а кричати бояться. А нам хоч би що: актив - одне слово. Підганяємо їх, як гусей. А ззаду візочок - на ньому Пелагея сліпа, старенький Дмитро Йванович, який років з десять через ноги з хати не виходив, і Маруся-дурненька, паралізована куркульська дочка, її в дитинстві копитом кінь у тім'я вдарив - і з того часу вона умліла.

А в райцентрі брак тюрем. Та й яка в райцентрі тюрма - каталажка. А тут сила - з кожного села народна колона. Кіно, театр, клуб, школи під арештантів пішли. Але тримали людей недовго. Погнали на вокзал, а там на запасних коліях ешелюни чекали, порожняк товарний. Гнали під охороною - міліція, ГПУ, як убивець: дідусі та бабусі, жінки та діти, батьків же немає, їх ще взимку забрали. А люди шепочуть: "куркульню женуть", ніби на вовків. І кричали їм деякі: "Викляті", а вони вже не плачуть, кам'яні стали...

Як везли, я сама не бачила, але від людей чула, їздили наші на Урал, до куркулів у голод рятуватися, я сама від подруги листа дістала; потім утікали зі спецпереселення деякі, я з двома говорила...

Везли їх у запечатаних теплушках, майно йшло окремо, з собою тільки продукти взяли, що на руках були. На одній транзитній станції, подруга писала, батьків до ешелюну посадили, була в той день в цих теплушках радість велика й сльози великі... Їхали більше місяця: колії ешелюнами забиті, зі всієї Росії селян везли. Впритул лежали, і нар не було в вагонах для худоби. Звичайно, хворі вмирили в дорозі, не доїжджали. Але, головне, що годували: на вузлових станціях - відро баянди, хліб двісті грамів.

Конвой військовий був. Конвой злоти не мав, як до худоби, - так мені подруга писала.

А як там було, - мені про це втікачі розповідали: область їх розподіляла по тайзі. Де сільце лісове, - там непрацевдатних в хати набили, тісно, як в ешелюні. А де села близько немає, - прямо на сніг вивантажували. Слабі вмирили. А працевдатні почали ліс валити, пнів, кажуть, не корчували, вони не заважали. Дере-

ва викочували й будували курені, балагани, без сну майже працювали, щоб родини не померли; а згодом уже почали хатинки класти, дві кімнатки, кожна на родину. На моху клали, мохом китували.

Працевдатних закупили в енкаведе ліспромгоспи, постачання від ліспромгоспу, а на утриманців пайок. Називалося робоче селище - комендант, десятники. Платили, розповідали, нарівні з місцевими, але заробіток увесь на забірні книжки уходив. Народ могутній наш - почали невдовзі більше місцевих отримувати. Права не мали за межі вийти - або в селищі, або на лісовій ділянці. Потім уже, я чула, в війну їм дозволили в межах району, а опісля війни дозволили героям праці і поза районом, декому пашпорти дали.

А подруга мені писала: з непрацевдатної куркульні почали колонії сколочувати - на самопостачанні. Але насіння в борг дали й до першого врожаю від енкаведе на пайку. А комендант і охорона звичайно - як у робочих селищах. Потім їх у артілі перевели, в них там, крім коменданта, вибірні були.

А в нас нове життя без розкуркулених почалося. Почали в колгосп зганяти - збори зранку, крик, матюки. Деякі кричать: не підемо! Інші: гаразд, підемо, тільки корів не віддамо. А потім надійшла Сталінова стаття - запаморочення від успіхів. Знову каша: кричать - Сталін не велить у колгоспи силою гнати. Почали на шматках газет заяви писати: вибуваю з колгоспу в одноосібники. А потім знову заганяти в колгоспи почали. А майно, що залишилося від розкуркулених, у більшості розкрадали.

І думали ми, що немає гірше від куркульської долі. Помилися! По селянах сокирою вдарило, як вони стояли всі, від старого до малого.

Голодна смертна кара прийшла.

А я тоді вже не підлогу мила, рахівником була, і мене, як активістку, послали в Україну для зміцнення колгоспу. В них, нам пояснювали, дух приватної власності сильніший, ніж у ререферсер. І то правда була, їхні справи ще гірші, ніж у нас, були. Відрядили мене недалеко - таж ми на кордоні з Україною, трьох годин їзди від нас до цього місця не було. А місце гарне. Приїхала я туди - люди, як люди. І зробилася в правлінні їхнім рахівником.

Я в усьому, мені здається, орієнтувалася. Мене, видно, неда-ремно старий міністром називав. Це я тобі лише кажу, бо тобі, як собі, а сторонній людині я ніколи не похизуюся собою. Всю звітність я без паперів у голові тримала. І коли інструктаж був, і коли наша трійка засідала, і коли керівництво горілку пило, я всі розмови слухала.

Як було? Після розкуркулення дуже площі зменшилося і врожайність зробилася низькою. А відомості давали, нібито без куркулів відразу розквітло наше життя. Сільрада бреше районіві, район області, область Москві. Все як треба: центр області, області по районах. І нам дали в село заготівлю - за десять років не виконати! В сільраді навіть ті, що не пили, зі страху перепилися. Видно, Москва понад усе на Україну понадіялася. Потім на Україну найбільше злости й було. Розмова знана - не виконав, значить, сам недобитий куркуль.

Звичайно, що пляни постачання не можна було виконати - площі зменшилися, врожайність впала, звідки ж його взяти, море колгоспного зерна? Значить, сховали! Недобиті куркулі, ледацюги. Куркулів забрано, а куркульський дух лишився. Приватна власність у хахла в голові господарює.

Хто вбивство масове підписав? Я часто думаю - невже Сталін? Я думаю, такого наказу, скільки Росія стоїть, не було ніколи. Такого наказу не те що цар, ні татари, ні німецькі окупанти не підписували. А наказ був: убити голодом селян на Україні, на Дону, на Кубані, вбити з малими дітьми. Вказівка була забрати й насінний фонд увесь. Шукали зерна, нібито не хліб то, а бомби, кулемети. Землю поперетикали багнетами, шомполами, все підпілля перекопали, всю підлогу повзламували, в городах шукали. В деяких забирали зерно, що в хатах було, - в горщики, в діжі зсипане. В однієї жінки хліб печений забрано, навантажено на віз і також у район відвезено. Вдень і вночі вози рипіли, пил над усією землею стояв, а елеваторів не було, зсипали на землю, а навколо вартові ходять. Зерно до зими від дощу змокло, гнити почало - не вистачило в радянської влади брезенту селянський хліб прикрити.

А коли ще з сіл везли зерно, навколо пил піднявся, все в димі: і село, і поле, і місяць уночі. Хтось розум стратив: небо горить земля горить! Кричить! Ні, небо не палало, то життя палало.

Ось тоді я зрозуміла: перше для радянської влади - плян. Виконай плян! Здай розкладку, норми постачання! Перше діло - держава. А люди - нуль без палички.

Батьки й матері хотіли дітей урятувати, хоч трохи хліба сховати, а їм кажуть: у вас люта ненависть до країни соціалізму. І ви плян хочете зірвати, паразити, підкуркульники, гади. - Не плян зірвати, дітей хочемо врятувати, самим урятуватися. Таж людям їсти треба.

Розповісти я все можу, тільки що в розповіді - самі слова, а це ж життя, мука, смерть голодна. Між іншим, коли забирали хліб, пояснювали активові, що з фондів годуватимуть. Неправда то була. Ні зернини голодним не дали.

Хто відбирав хліб? У більшості свої такі: з райвиконкому, з райкому, ну комсомол, свої такі хлопці й дівчата, звичайно, міліція, енкаведе, де-не-де військо навіть було, я одного мобілізованого московського бачила, але він якось не дуже старався, все прагнув виїхати. І знову, як під час розкуркулювання, люди всі якісь очманілі, озвірілі зробилися.

Грицько Саєнко, міліціонер, він з дівчиною з місцевого села одружений був і приїжджав гуляти на свято, веселий й добре танцював танго й вальс та співав українські пісні сільські. А тут до нього підійшов дідусь зовсім сивенький й почав говорити: "Грицю, ви нас усіх старцями робите, це гірше вбивства. Чому робітничо-селянська влада таке проти селянства робить, чого цар не робив?" Грицько пхнув його, а тоді підійшов до колодязя руки мити, сказавши людям: "Як я ложку братиму рукою, коли я цієї паразитської пики торкався?" А пил - і вночі, і вдень пил, поки хліб везли. Місяць - у півнеба камінь, і від цього місяця все диким здається, і гаряче так уночі, як під кожухом, і поле ходжене-переходжене, як смертна кара страшне.

І люди зробилися якісь розгублені, і худоба якась дика, лякається, мукає, жаліється, і пси вили сильно ночами. І земля потріскалася.

Ну от, а потім осінь прийшла без дощу, а тоді зима зі снігом. А хліба немає.

І в райцентрі не купити, бо карткова система. І на станції не купиш у шатрі - бо воєнізована охорона не допускає. А комерційного хліба нема.

Від осені почали натискати на картоплю, без хліба вона швидко пішла. А на Різдво почали худобу різати. Та й м'ясо це на кістках, пісне. Курей порізали, звичайно. М'ясце швидко під'їли, а молока й ковтнути не було, в усьому селі яєчка не дістанеш. А головне - без хліба. Забрали хліб у селі до останнього зерна. Ярового нічим сіяти, насінний фонд до останнього зернятка забрали. Вся надія на озимі. Озимі під снігом ще, весни не видно, а село вже в голод входить. М'ясо з'їли, пшоно, що було, під'їдають начисто, картоплю, в кого родини великі, з'їли всю.

Жахливо зробилося. Матері дивляться на дітей і від страху кричати починають. Кричать, ніби змія в дім вповзла. А ця змія - смерть, голод. Що робити? А в селян у голові тільки одне - що б то поїсти. Ссе, шелепи зводить, слина набігає, все ковтаєш її, та слиною не наїсися. Вночі прокинешся, навколо тихо, ні розмов, ні гармошки. Як у домовині. Лише голод ходить, не спить. Діти по хатах з самого ранку плачуть - хліба просять. А що їм мати дасть - снігу? А помочі нема ні від кого. Відповідь у партійних одна - працювати треба було, не треба було байдикувати. А ще відповідали: в себе самих пошукайте, в вашому селі хліба закопали на три роки.

Але взимку ще справжнього голоду не було. Звичайно, мляві зробилися, животи набухли від картопляних очисток, але опухлих не було. Почали жолуді з-під снігу копати, сушили їх, а мірошник розвів жорно якнайширше, молот жолуді на муку. З жолудів хліб пекли, вірніше, коржики. Вони темні дуже, темніші за житній хліб. Дехто додавав висівки або картопляних очисток товчених. Жолуді швидко скінчилися - дубовий лісок невеличкий, а до нього відразу три села кинулися. А приїхав з міста уповноважений і каже в сільраді: от паразити, з-під снігу голими руками жолуді витягають, аби не робити.

До школи старші кляси майже до самої весни ходили, а молодші взимку перестали. А весною школа зачинилася - вчителька до міста виїхала. І з медпункту фельдшер виїхав: не було чого їсти. Та й не вилікуєш голод ліками. Село саме залишилося - навколо пустка та голодні в хатах. І представники різні з міста їздити перестали - чого їздити? Взяти з голодних нема чого, значить і їздити не треба. Оскільки держава з людини взяти нічого не може, - людина робиться непотрібною. Нащо її вчити та лікувати?

Самі лишилися, відійшла від голодних держава. Почали люди селами ходити, просити одне в одного, жебраки в жебраків, голодні в голодних. В кого дітей менше чи самотні, в таких дещо на весну залишалось, ось багатодітні в них просили. І траплялося, давали жменю висівки чи пару картоплин. А партійні не давали - не від жадоби чи зі злості, боялися дуже. А держава й зернинки голодним не дала, а вона ж на селянському хлібі стоїть. Та невже Сталін про це не знав? Старі розповідали: був голод за Миколи - все ж допомагали, і в борг давали, і в містах селянство просило Христа ради, кухні такі відкривали, й пожертви студенти збирали. А за робітничо-селянського уряду зернятка не дали, на всіх шляхах кордони та військо, міліція, енкаведе: не пускають голодних з сіл, до міста не підійдеш, навколо станції - охорона, на найменших станціях - охорона. Немає для вас, годувальники, хліба. А в місті за картками робітникам по вісімсот грамів давали. Боже ж мій, чи можливе таке - стільки хліба - вісімсот грамів. А сільським дітям ні граму. От як німці, дітей єврейських в газі душили - вам не жити, ви жиди. А тут зовсім не зрозуміти: тут радянські - і тут росіяни - і тут росіяни, і влада робітничо-селянська, а за що ж це така кара.

А коли сніг танути почав, увійшло село по горло в голод.

Діти кричать, не сплять: і вночі хліба просять. У людей обличчя, як земля, очі мутні, п'яні. І ходять сонні, ногою землю мацають, рукою за стінку тримаються. Хитає голод людей. Менше почали ходити, все більше лежать. І все їм ввижається - вози риплять, з райцентру прислав Сталін муку - дітей рятувати.

Жінки міцніші виявилися за чоловіків, зліше за життя чіплялися. А дісталось на їхню долю більше - діти їсти в матерів просять. Деякі жінки вмовляють дітей, цілують дітей: "Ну, не кричіть, терпіть, де я візьму?" Інші, як несамовиті, ставали: "Не скигли, вб'ю" - і били, чим попало, аби не просили. А деякі з дому вибігали, в сусідів відсиджувалися, аби не чути дитячого крику.

До цього часу котів і псів не лишилося - забили. І ловити їх було тяжко - вони лякалися людей, очі дикі в них зробилися. Варили їх, жили самі сухі, з голів холодець виварювали.

Сніг станув, і почали люди пухнути, почався голодний набряк - обличчя пухлі, ноги, як подушки, в животі вода, мочаться ввесь



час - на двір не встигають виходити. А селянські діти! Бачив ти, в газеті друкували - діти в німецьких таборах? Однакові: голови, як ядра, важкі, шиї тонкі, як у лелек, на ногах і руках видно, як кожна кісточка під шкірою ходить, як подвійні з'єднуються, весь скелет шкірою, як жовтою марлею зтягнуто. А обличчя в дітей старенькі, замучені, ніби немовлята сімдесят років уже на світі прожили, а на весну вже не обличчя зробилося: то пташина голова з клювиком, то жаб'яча мордочка - губи тонкі, широкі, третій, як пескарік, - рот розкритий. Нелюдські обличчя. А очі, Господи! Товаришу Сталін, Боже мій, чи ти бачив ці очі? Можливо, він і справді не знав, таж він статтю написав про запаморочення.

Чого тільки не їли - мишей ловили, щурів ловили, гадюк, горобців, мурашок, земляних черв'яків копали, почали кістки на муку дробити, шкіру, підшву, шкіри старі смердючі на лапшу різати, клей виварювали. А коли трава піднялася, почали копати коріння, варити листя, бруньки - все в хід пішло: і кульбаба, і реп'ях, і дзвоники, і зніт, і борщівник, і яглиця, і кропива, і очиток. Липовий лист сушили, товкли на муку, але в нас липи мало було. Коржики з липи - гірше від жолудевих.

А допомоги немає! Та тоді вже не просили! Я й тепер, коли про це думати починаю, божеволію - невже відмовився Сталін від людей? На таке страшне вбивство пішов. Таж хліб у Сталіна був. Значить, навмисно вбивали голодною смертю людей. Не хотіли дітям допомогти. Невже Сталін гірше від Ірода був? Невже, думаю, хліб та зерно відняв, а потім повбивав людей голодом? Ні, не може такого бути. А тоді думаю: було, було! І тут таки - ні, не могло того бути.

От коли ще не знеслилися, ходили полем до залізниці - не на станцію, на станцію охорона не пускала, - а прямо на колії. Коли йшов швидкий потяг Київ-Одеса, на коліна ставали й кричали: хліба, хліба! Деякі своїх старших дітей піднімають. І траплялося, кидали люди шматки хліба, об'їдки різні. Відгрохоचे, пил утрясється, і повзає село вздовж рейок, скоринки шукає. Але тоді вийшло розпорядження: коли потяг крізь голодні області йшов, охорона вікна зачиняла й занавіски опускала. Не допускала пасажирів до вікон. Та й самі селяни ходити перестали - сил забракло - не те, що до рейок дійти, а й з хати у двір вивозити.

Я пам'ятаю, один старий приніс голові шматок газети, підібрав його на колії. І там замітка: француз приїхав, міністер знаменитий, і його повезли в Дніпропетровську область, де найстрашніший мор був, ще гірше від нашого, там люди людей їли, і ось у село його привезли, у колгоспний дитячий садок, і він питає: "Що ви сьогодні на обід їли?" А діти відповідають: "Куриний суп з пиріжком і рисові котлети!" Я сама читала, от як тепер бачу цей шматок газети. Що ж це? Вбивають, значить, тишком мільйони людей і весь світ обманюють! Куриний суп - пишуть! Котлети! А тут черв'яків усіх з'їли. А старий голові сказав: "За Миколи на весь світ газети про голод писали: "Допоможіть, селянство гине!" А ви, іроди, театри влаштовуєте".

Завило село, побачило свою смерть. Усім селом вили - не розумом, не душею, а як листя від вітру шумить або солома рипить. І тоді мене зло брало - чому вони так жалібно виють, уже не люди зробилися, а кричать так жалібно. Треба кам'яною бути, щоб слухати це виття і свій пайковий хліб їсти. Бувало, вийду з пайкою в поле, і чути: виють. Підеш далі, от-от, здається, отихло, пройду ще: і знову стає чути, - це вже сусіднє село виє. І здається - вся земля разом з людьми завилала. Бога нема, хто почує?

Мені один енкаведе сказав: "Знаєш, як у області ваші села називають? - Цвинтар суворої школи". Але я спочатку не зрозуміла цих слів.

А погода яка стояла гарна! На початку літа йшли дощі, такі швидкі, легкі, сонце гаряче всуміш з дощем, і від цього пшениця стіною стояла, сокирою її рубай, і висока, вище людського росту. У це літо райдуги стільки я надивилася, і громовиці, і дощу теплого, циганського.

Міркували всі зимою, чи буде дощ, старих розпитували, приклади перебирали - вся надія була на озиму пшеницю. І надія виправдала себе, а косити не змогли. Зайшла я до хати. Люди лежать, чи то ще дихають, чи то вже не дихають, хто на ліжку, хто на печі, а хазяйська дочка, я її знала, лежить на підлозі в якійсь нестямі, зубами гризе ніжку в табуретки. І так страшно це - почула вона, що я ввійшла, не озирнулася, а загарчала, як пес гарчить, і як до нього підходять, коли він кістку гризе.

Почався в селі загальний мор. Спочатку діти, старі, тоді і середній вік. Спочатку закопували, потім уже перестали закопува-

ти. Так мертві і валялися на вулицях, у дорогах, а останні в хатах лишалися лежати. Тихо стало. Вмерло все село. Хто останнім умирав, я не знаю. Нас, які в правлінні робили, до міста забрали.

Попала я спочатку до Києва. Почали якраз у ці дні комерційний хліб давати. Що було! Черги по півкілометра з вечора ставали. Черги, знаєш, різні бувають - у одній стоять, посміхаються, насіння гризуть, в іншій числа на папірець списують, у третій, де не жартують, на долоні пишуть або на спині крейдою. А тут черги особливі - я таких більш не бачила: одне одного обхоплюють за пояс і стоять один до одного. Якщо хто оступиться, всю чергу захитає, як хвиля нею проходить. І начебто танець починається - збоку вбік. І все сильніше хитаються, їм страшно, що забракне сили за передового чіплятися і руки розтиснуться - і від цього страху жінки кричати починають, і так уся черга виє, і здається, всі збожеволіли і співають, і танцюють. А то шпана в чергу вривається: дивляться, де ланцюг легше порвати. І коли шпана підходить, всі знову виють від страху, і здається, що вони співають. У черзі за комерційним хлібом стояв міський народ - позбавленці, безпартійні, ремісники або приміські.

А з села повзе селянство. На вокзалах оточення, всі потяги обшукують. На шляхах скрізь кордони - війська, енкаведе, а все одно дістаються до Києва - повзуть полем, цілиною, болотами, лісками, аби пости обминути на дорогах. На всій землі пости не поставиш. Вони вже ходити не можуть, лише повзуть. Народ поспішає в своїх справах: хто на працю, хто до кіна, трамваї ходять, а голодні серед народу повзуть - діти, дядьки, дівчата, і здається - це не люди, якісь песики чи котики паскудні на карачках. А воно ще хоче по-людськи, сором має, дівчина повзе опухла як мавпа: скавучить, а спідницю поправляє, соромиться, волосся під хустку ховає - сільська, перший раз у Київ попала. Але це щасливі доповзли, один на десять тисяч. І все одно порятунку їм немає - лежить голодний на землі, сичить, просить, а їсти не може, окрайчик поруч, а він уже нічого не бачить, доходить.

Ранком їздили плятформи, возовики, збирали тих, що за ніч померли. Я бачила одну плятформу - діти на ній складені. От якказала - тоненькі, довгенькі, личка, як у мертвих пташок, клю-

вики гострі. Долетіли пташки до Києва, а яка користь. А були між ними - ще цяпали голівки, як налиті мотаються. Я спитала візника, він рукою махнув: поки доведу до місця - притихнуть.

Я бачила - дівчина одна поповзла поперек тротуару, двірник ногою вдарив, вона на мостову скотилася. І озирнулася навіть, повзе швидко, старається, звідки ще сили. І ще сукню струшує, бач, запорошилася. А я цього дня газету московську купила, прочитала статтю Максима Горького, що дітям потрібні культурні іграшки. Невже Максим Горький не знав про тих дітей, що возовики на смітник возили, чи не їм іграшки? А може, він знав? І так само мовчав, як усі мовчали. І так само писав, як ті писали, ніби ці мертві діти їдять куриний суп. Мені цей ломовик сказав - найбільше мертвих біля комерційного хліба - зжує опухлий шматочок, і готовий.

Запам'ятався мені Київ цей, хоч я там лише три дні перебувала.

Ось що я зрозуміла. Спочатку голод з дому жене. Спершу він, як вогонь, пече, мучить, і за кишки, і за душу рве - людина й тікає з дому. Люди черв'як копають, трави збирають, бачиш, навіть у Київ проривалися. І все з дому, все з дому. А приходиться такий день, і голодний назад до себе в хату заповзає. Це значить: здолав голод, і людина вже рятується, лягає на постіль і лежить. І якщо людину голод здолав, його не підіймеш, і не лише від того, що сил немає, немає в нього інтересу, жити не хочеться. Лежить собі тихо, і не чіпай його. І їсти голодному не хочеться, мочиться ввесь час і різачка в нього, і голодний стає сонним, не чіпай його, аби тихо було. Лежать голодні і доходять. Це розповідали військовополонені - якщо лягає полонений вояк на нари, до пайки не тягнеться, значить, кінець йому швидко. А деякі божеволіли. Ці вже до кінця не заспокоювалися, їх по очах видно - блищать. Ось такі мертвих обробляли, варили і своїх дітей вбивали та з'їдали. В цих звір прокидався, коли людина в них умирала. Я одну жінку бачила, в райцентр її привезли під охороною - обличчя людське, а очі вовчі. А вони не винуваті, винуваті ті, що довели матір до того, що вона своїх дітей їсть. Та хіба ж знайдеш винуватого - кого не спитай. Це ради добра, ради всіх людей матерів довели.

Я тоді побачила: всілякий голодний - він, нібито, людоїд.

М'ясо сам з себе об'їдає, самі кості залишаються, товщ до останньої краплини. Потім він розумом темніє - значить, і мозок свій з'їв. З'їв голодний себе всього.

Ще я думала - кожний голодний інакше вмирає. В одній хаті війна йде, одне за одним стежать, одне в одного крихти віднімають. Дружина на чоловіка, чоловік проти дружини. Мати дітей ненавидить. А в іншій хаті любов непорушна. Я знала одну таку, четверо дітей, вона казки їм розповідає, аби про голод забули, а в самої язик не рухається, вона їх на руки бере, а в самої сили немає порожні руки підняти. А любов у ній живе. І помічали люди - де ненависть, там скоріше вмирали. Е, та що там любов, теж нікого не врятувала, все село поголівне полягло. Не лишилося життя.

Я дізналася пізніше - тихо стало в селі нашому. І дітей не чути. Там уже ні іграшок, ні супу куриного не треба. Не вили. Не було кому. Дізналися, що пшеницю військо косило, тільки червоноармійців у мертве село не пускали, в шатрах стояли, їм роз'яснили, що епідемія була. Але вони нарікали, що від села запах жакливий іде. Військо й озимі засіяло. А наступного року привезли переселенців з Орловської області - земля ж українська, чорнозем, а в орловських все недорід. Жінок з дітьми залишили коло станції в балаганах, а чоловіків повезли в село. Дали їм вили і веліли по хатах ходити тіла витягати - покійники лежать, чоловіки та жінки, хто на підлозі, хто на ліжку. Запах страшний у хатах стояв. Селяни собі роти та носи хустками зав'язували - почали витягати тіла, а вони на шматки розвалюються. Потім закопали ці шматки за селом. От тоді я зрозуміла - це й є цвинтар суворої школи. Коли вичистили від мертвих хати, привели жінок підлогу мити, стіни білити. Все зробили, як треба, а запах стоїть. Другий раз побілили, і підлогу новою глиною мазали, а запах все є. Не могли вони в цих хатах ні їсти, ні спати, повернулися до Орловської області. Але, звичайно, земля порожньою не лишилася - таж земля яка.

І нібито не жили. А багато чого було. І кохання, і дружини від чоловіків уходили, і дочок заміж видавали, і билися п'яними, гості приїжджали, і хліб пекли... А працювали як! І пісні співали. І діти до школи ходили... І кінопересувка приїжджала, найстарші й ті ходили картини дивитися.

І нічого не лишилося. А де ж це життя, де страшна мука? Невже нічого не залишилося? Невже ніхто не відповість за все це? Ось так і забудеться без слів? Травка вирісла.

Ось я тебе питаю, як же це?

Ось бачиш, і минула наша нічка, вже розвидняється. Пора нам з тобою на працю збиратися.

Голос у Василя Тимофійовича був неголосний, рухи нерішучі. Коли говорили з Ганною, вона опускала карі очі й відповідала ледве чути.

А після одруження вони зовсім засоромилися: він шістдесятирічний чоловік, якого сусідські діти називали "дідусь", збентежився, застидався через те, що він, з сивиною, лисий, зі зморшками, одружився з молодою дівчиною і, щасливий своїм коханням, дивлячися на неї, шепоче: "Голубко моя, серденько моє". Колись їй, дівчиську, уявлявся майбутній чоловік - він і Щорс, і кращий гармоніст на селі, і пише задушевні вірші, як Тарас Шевченко. Але її лагідне серце розуміло силу кохання до неї нещасливого, бідного, несміливого літнього чоловіка, що завжди жив не своїм, а чужим життям. А він розумів її молоду надію, - от прийде сільський лицар і забере з тісної хати вітчима... А прийшов за нею він у старих чоботах, з великими темними селянськими руками, винувато покашлюючи, і от дивиться на неї, обожнюючи її, щасливий, винуватий, зажурений. І вона винувата перед ним, лагідна, мовчазна.

І син у них, Грицько, народився такий тихий, ніколи не заплаче, і схожа після пологів на худеньку дівчинку мати іноді підходила до люльки вночі і, бачила, що хлопчик лежить з відкритими очима, говорила:

- Та чи хоч поплач трошки, Грицю, чого ти все мовчиш і мовчиш?

І в хаті чоловік і дружина розмовляли напівголосно, а сусіди дивувалися:

- Та чого це ви так тихо балакаєте?

І дивно - вона, молода жінка, і він, літній, негарний на вроду селяк, були дуже схожі своїми лагідними серцями, своєю неспівністю.

Працювали вони обидва безвідмовно й навіть дихнути соро-

милися, коли бригадир несправедливо гнав їх не в чергу в поле.

Якось Василь Тимофійович за нарядом від колгоспної стайні поїхав з головою до райцентру, і поки голова ходив до райземвідділу, до райфінвідділу, він, прив'язавши конів до тумби, зайшов до раймагу й купив дружині гостинця - маківників, льодяників, сушок, горішків, усього потрошку, по сто п'ятдесят грамів. Коли він, увійшовши до хати, розв'язав білу хусточку, дружина радісно, як дитина, сплеснула руками, зойкнувши: "Ой, мамо!" І Василь Тимофійович, засоромившись, вийшов у сіни, щоб вона не побачила його щасливих очей, що плакали.

Вона йому на Різдво вишила візерунок на сорочці й так і неї дізналася, що Василь Тимофійович Карпенко цієї ночі майже неї спав, підходив босими ногами до комодика, на якому лежала сорочка, гладив її долонею, мацав вишитий хрестиками невігадливий візерунок. Він віз жінку з пологового відділення районної лікарні, і йому здавалося, що якби він прожив навіть тисячу літ, він не забуде цього дня.

Іноді йому ставало страшно - як так можна, щоб у його житті трапилося таке щастя, як так можна, от так серед ночі, прокинутися, прислухатися до дихання дружини й сина.

От так воно було. Він ішов з праці додому і бачив пелюшку, що сохла на тині, і димок із рури. Він дивився на дружину - вона нахилилася над люлькою, ставить на стіл тарілку борщу і посміхається чомусь, він дивиться на її руки, на волосся, що вибилося з-під хустки, він слухає, що вона говорить про немовля, про сусідську вівцю. Іноді вона виходила в сіни, і він нудьгував, навіть тужив, чекаючи на неї, а коли вона поверталася, він тішився, і вона, вловивши його погляд, лагідно й сумно посміхалася йому.

Василь Тимофійович помер перший, випередивши на два дні маленького Грицька. Він віддавав майже всі крихти їжі дружині та дитині й тому вмер раніше за них. Імовірно, що в світі не було самопожертви вище тієї, що виявив він, і відчаю більшого за той, що пережив він, дивлячися на спотворену смертним набряком дружину й сина, що вмирав.

Ні докору, ні гніву до великої й безглуздої справи, що здійснювали держава й Сталін, не відчував він до останньої своєї години. Він навіть не поставив питання: "за що?", за що йому й

його дружині, лагідним, покірним, працьовитим, і тихому однорічному хлопчикові визначена мука голодної смерти.

Перезимували скелети в зотлілому лахмітті разом - чоловік, молода дружина, їхній маленький син, з білою посмішкою, нерозлучені після смерти.

Вже пізніше, весною, коли прилетіли шпаки, зайшов до хати, прикриваючи рот і ніс хусткою, уповноважений земельного відділу, розглянув керосинову лямпочку без скла, образок, комодик, холодні казани, ліжко й сказав:

- Тут двоє та мале.

Бригадир, стоячи на пресвятому порозі любови та лагідности, кивнув, зробив помітку на шматку паперу.

Вийшовши на повітря, уповноважений подивився на білі хати, на зелені садочки, сказав:

- Після того, як приберете трупи, відбудовувати ось цю халу-пу нема сенсу.

Яків Менакір

## ЗАМОРДОВАНЕ СЕЛЯНСТВО

На початку весни 1930 року, після майже щоденних зборів, що їх провадили з осені 1929 року, колгосп в селі Котюжани був, нарешті, створений. Щоправда, в тому колгоспі об'єднали лише з півсотні селянських родин. Решта селян, а їх було майже дев'ятсот родин, вперто не бажала вступати до колгоспу. Здавалося, що нема такої сили, яка спромоглася б зігнати селянина з рідної землі і запхати його до колгоспу.

На цей опір селянської маси більшовицька верхівка села відповіла колективною карою - вісімдесят найміцніших селянських господарств зазнали так званого "розкуркулення". Терор певною мірою дав наслідки: влітку до колгоспу вступило ще коло трьохсот селянських господарств. Таким чином, члени колгоспу та розкуркулені склали на той час близько половини всіх господарств села. Друга половина затялася і, наче скеля, протистояла страшному, кривавому тискові.

Минуло літо 1930 року. На колгоспних землях зібрали мізерний врожай зернових і ще мізерніший - технічних культур. Ще за тих найперших років колективізації було запроваджено так звану "першу заповідь", тобто найперше виконувати обов'язкові поставки зерна та інших культур державі, а вже що залишиться, те використовувати як насінний фонд та розподіляти на трудовні колгоспникам. Виконуючи цю "заповідь" (очевидно, із запровадженням нової "заповіді" остаточно скасовували стару заповідь "не убий"), керівники колгоспу добре попрацювали і вивезли до державних комор майже весь урожай. На трудовень колгоспникові видали лише по 250 грамів горохово-сочевичної суміші. Для сівби озимих восени 1930 року та ярих навесні 1931 року насіння

Яків Менакір народився 1923 року на Україні. Від 1929 року жив у селі Котюжани Вінницької області. Спомини вперше надруковані в журналі "Сучасність" (жовтень 1983, с. 23-32).- Ред.

в колгоспі не було. Індивідуальний сектор, як тоді називали тих, що не вступили до колгоспу, зібрав багато кращий врожай, ніж у колгоспі, але все-таки цей врожай був помітно менший, ніж звичайно: давалося взнаки розкуркулення і загальний стан заляканості і майже відчаю, викликаний терором. Після виконання державних поставок, а вони були набагато збільшені порівняно з минулими роками, в посіданні "індивідуального сектора" залишився мінімум зерна для сівби і нужденного існування до наступного врожаю.

Такий приблизно був стан у селі під осінь 1930 року. Пізніше ті, кому пощастило пережити 1931 рік і вижити 1932-1933 роки, вважали, що під осінь 1930 року скінчився перший етап колективізації. Другий етап почався навесні тридцять першого і тривав до осені тридцять другого року. Третій етап - кінець тридцять другого та тридцять третій рік - вже мало хто уявляв собі виразно, бо він "вирівняв" усіх - колгоспників та одноосібників, "куркулів" та наймитів, умертвивши голодною смертю третину мешканців села Котюжани. Партиїному більшовицькому осередкові села було "спущено згори" три вирішальні завдання:

1. Вишукати і забрати до колгоспної комори все зерно, придатне на насіння, щоб виконати сівбу озимих і ярих культур восени 1930 та навесні 1931 року. Об'єктами розшуків та конфіскації зерна мали бути насамперед індивідуальні господарства, а також і колгоспники, які могли щось приховати від колгоспного та державного ока.

2. Не пізніше весни 1932 року остаточно завершити цілковиту колективізацію селянських господарств.

3. У перебігу виконання першого та другого завдань остаточно викоринити в селянства думку про особисте господарство, знищити привид економічної незалежності селян. Обмежити до мінімуму зв'язок селянина з землею, за будь-яку ціну зламати дух селян, перетворивши їх в слухняне знаряддя партійної сваволі.

Для вирішення цих головних і багатьох допоміжних завдань до села, крім наявного там більшовицького осередку, надіслали з районного центру - Мурованих Курилівців та обласного центру - Вінниці спецуповноважених від партійної організації та ОГПУ.

Якщо спробувати виокремити з цієї доби кривавого злочину більшовицької влади окремі складники, то це виглядатиме так:

1. Заборонили католицьку церкву. Будинок церкви, збудований у XVII сторіччі, забрали під комору, майно церкви розкрали або знищили. Священника о. Казимира з родиною вигнали з рідної хати, створивши там школу.

2. Священника української православної церкви о. Йосипа розкуркулили й вислали з села. Власний будинок і садибу о. Йосипа колгосп привласнив.

3. Розкуркулили 80 селянських господарств. Родини "куркулів" вигнали з їхніх хат, частину родин заслали на Сибір, у частині родин заслали лише голову родини. Хати, землю і все майно "куркулів" привласнив колгосп. Серед цих розкуркулених були, скільки я можу пригадати, такі родини: Безпрозваний Максим - родина з 8 осіб, його брат Юхим - родина з 11 осіб, дві родини Мельників - з 6 та з 8 осіб, Цибульський - родина з 12 осіб, Крисько - родина з 4 осіб, Петровський - родина з 7 осіб, ще один Мельник (Андрій) - родина з 7 осіб, Бас Артем - родина з 6 осіб, Фіяло Петро - родина з 8 осіб. Звичайно, більшості прізвищ розкуркулених і засланих я тепер уже не пригадую.

4. Протягом понад року, від осені 1930 року до весни 1932 року, в селі провадили багато разів суцільні труси всіх селянських хат (колгоспників так само, як і одноосібників) з метою вилучення всіх запасів зерна та харчових продуктів. Під час трусів не додержували навіть найменших ознак законності, ніхто й не чув про можливість існування якихось ордерів на обшук, прокурорського нагляду, свідків, протоколів, опису конфіскованого майна - нічого подібного просто не існувало. Практично селяни не мали права оскаржити дії грабіжників.

5. Протягом цього часу більшовицька верхівка села за безпосередньої участі партійних організацій та ОГПУ району та області довела селянське населення села Котюжани до крайнього зубожіння, що межувало з голодом.

6. Від осені 1929 до осені 1933 року в селі працювала лише одна влада - більшовицький осередок. Це була водночас і партійна, й державна, й судова влада, і прокуратура, і виконавці виборів. До осередку входили найбільше 16 більшовиків. Вони діяли цілком незалежно від закону, що формально існував у СРСР,

і користувалися цілковитою підтримкою з боку партії та ОГПУ.

7. Беззаконні дії, виселення найкращих селянських родин, прагнення знищити приватне господарство кожного селянина, суцільний грабунок протягом кількох років, вилучення всіх харчових запасів - усе це не могло призвести ні до чого іншого, як лише до масового голоду. Якщо декому на перший погляд здається, що більшовики не передбачали голодної смерті мільйонів селян, то таке припущення не витримує жадної критики. Більшовицький осередок ретельно виконував усі накази згори і вперто йшов до того, що плянував, - до голоду. Треба було бути сліпоглухим або божевільним, щоб не розуміти, до чого це призведе. У висліді цих дій в селі Котюжани восени 1932 року почався голод, дедалі більше масовий, і до осені 1933 року винищив третину селян. Нема жадної змоги перелічити всіх загиблих від голоду. Пригадую пише декілька прізвищ дітей-сиріт, які вцілилися, а їхні батьки загинули голодною смертю:

Безпрозваний Броніслав Петрович - 9 років, Бондаренко Станіслав Францович - 5 років, його сестра Розалія - 7 років, Лупа Палагія - 9 років, Лупа Марина - 8 років, Граф Дмитро - 9 років, його сестра Надія - 6 років, Гончарук Тимофій - 9 років, його сестра Ганна - 6 років, Овчарук Марія - 7 років, її сестра Надія - 5 років, Овчарук Григорій - 12 років, його брат Олекса - 7 років, Хода Марія - 8 років, її брат Микола - 6 років, їхні сестри Марія - 4 роки та Ганна - 2 роки, Ковальчук Марія - 6 років, Лисяк Христина - 10 років, її сестри Оксана - 8 років та Ганна - 5 років, Петлюра Марія - 7 років, її брат Іван - 2 роки, Швець Марія - 10 років, її брат Василь - 9 років, Гончарук Марія - 14 років, її сестра Явдокія - 9 років, Гончарук Наталка - 7 років, її брат Іван - 5 років, Цибульський Іван - 6 років, Гончарук Станіслав - 12 років, його сестра Розалія - 8 років, Байда Фелікс - 10 років, його сестра Марія - 15 років... Це прізвища дітей-сиріт, що автор цих рядків запам'ятав, живучи разом з ними в сільському патронаті. Понад сто дітей-сиріт було прийнято восени 1933 року до колгоспного патронату, де авторові довелося перебувати до 1940 року, поділяючи з ними сирітське дитинство та юність. Значна частина з них, тепер уже, звичайно, літні люди, досі живуть в селі Котюжани, працюючи в колгоспі, організатори якого згубили їхніх батьків, братів, сестер...

Хто ж вона, ця більшовицька верхівка села, що довела до голодної смерті понад дві тисячі селян? Хто належав до цієї зграї нелюдів-убивць? Подам ті прізвиська та відомості, які пам'ятаю.

Перший злочинець - Зброцька Августа. Щось таке середньої статі, схожа на гермафродита. Узимку й улітку в шкіряній куртці та кашкеті, підперезана широким ременем, на якому висів наган. Страшенно худоща і виструнчена, наче проковтнула дерев'яний кіл. Вік визначити майже неможливо. Українською мовою володіла погано, вживала багато польських слів. На селян дивилася з ненавистю й недовір'ям. У минулому - учасниця громадянської війни, на Вінничині з'явилася під час колективізації й була уповноваженим обкому партії в Муровано-Курілецькому районі.

Другий злочинець - Вержук (імени не пам'ятаю). Вважав себе за росіянина, чого ніяк не могли усвідомити селяни. Казав, що його прізвище слід вимовляти з наголосом на першому складі, а не на другому, як це мало б бути по-українськи. Говорив мало, але його слова були уїдливі й злісні. Сільського господарства не знав, не міг відрізнити колосся пшениці від ячменю, не кажучи вже про інші культури. Призначений першим головою колгоспу в селі Котюжани, головував до осені 1932 року, а потім зник і ніколи до села не повертався.

Третій злочинець - Остапчук (імени не пам'ятаю). Коротконогий з дуже довгими руками. Улітку в "гімнастборці" та військових штанах - "галіфе". Зимою прикривався шинелею, підперезувався ременем, на якому висів з одного боку наган, а з іншого - шабля. На петлицях мав три трикутники - помічник командира чоти. Від 1930 до 1941 року - дільничий уповноважений райвідділу ОГПУ, пізніше - НКВД. З початком війни подався на схід і більше ніколи не з'являвся.

Четвертий злочинець - Щербанюк Парфен. Народжений в селі Котюжани. Після громадянської війни повернувся до села з орденом Червоного прапора, що був тоді найвищою військовою відзнакою. Між 1927 та 1941 роками декілька разів був то головою сільради, то головою колгоспу. У селі не було жадної родини, яка не мала б особистого рахунку до цього "героя". На початку війни хутко втік на схід. За німців у селі раптом з'явився його син-одинак Яків. Молодий Щербанюк звернувся до Бар-

ської ортскомендатури (25 кілометрів від Вінниці) з пропозицією співпрацювати з окупантами. Пропозицію прийняли і призначили Якова до однієї з команд айнзацгрупи "Д", яка винищувала єврейське населення.

1944 року, після повернення советчиків на Вінничину, в селі знову з'явився Парфен Щербанюк. Його син з невідомих причин не подався на захід разом з німцями, а перебував на нелегальному становищі, вправляючися в грабунках і вбивствах на мережі Південно-Західної залізниці. 1947 року його зловили й засудили. За зв'язок з сином-злочинцем і спробу організувати його втечу з-під арешту Парфена Щербанюка звільнили з районних посад, які він на той час посідав. Парфен остаточно перебрався до села Котюжани, де працював завгоспом у колгоспі. 1976 року, після 25 років ув'язнення в таборі та кількох років заслання, повернувся до села й Яків Щербанюк. За деякий час старий батько і немолодий вже син подалися кудись далі від тих місць, де на цвинтарях і в силосних ямах повно жертв їхніх злочинів.

П'ятий злочинець - Полотнюк Павло Петрович. Товстовидий, з бичачою шиєю, він був постійним керівником партійного осередку, пізніше - партійної організації села Котюжани. Жив у селі і займав хату розкуркуленого Франка Козаченка, родина якого тинялася попід хатами селян. Полотнюк привласнив собі, як це велося на той час, право вирішувати долю кожної селянської родини, за що його зненавиділи не лише дорослі, а й діти. Декілька разів селяни влаштовували замах на його життя, але невдало. З початком війни втік з села на схід, а після війни до села не повернувся, а працював редактором районної газети в місті Дунаївці Хмельницької області.

Шостий злочинець - Соколов Олександр. Росіянин з вищою освітою. Працював директором Котюжанського робфаку, який готував фахівців з сільського господарства. За характером обов'язків не мусів брати участі в злочинах, але робив це з власної ініціативи. Жив у палаці колишнього поміщика Ценіна, де розташувався робфак. 1934 року був заарештований НКВД і зник.

Сьомий злочинець - Марчуківський Костянтин, народжений у селі Котюжани. Перший комсомольський ватажок на селі. Наймолодший серед злочинців, організатор і безпосередній ке-

рівник розгрому католицької та православної церков. Особливо відзначався у знущаннях зі священників та родин куркулів. Помер у молодому віці 1936 року від туберкульозу.

Восьмий злочинець - Овчарук (імени не пам'ятаю), місцевий уродженець. Коляборант. Перед колективізацією належав до можливих селян, потім перекинувся до більшовиків і виконував їхні найбрудніші завдання. Другий голова колгоспу в селі Котюжани. Вбитий селянами 1933 року. Це його двоє дітей - семирічна Марія та п'ятирічна Надія опинилися в колгоспнім патронаті після вбивства батька й голодної смерті матері.

Дев'ятий злочинець - Деда Павло. Уродженець села Котюжани. Незмінний бухгалтер колгоспу від його постанови аж до 1971 року, коли помер. Ретельний захисник державно-більшовицьких інтересів і жорстокий утискувач селян.

Десятий злочинець - Столяр Андрій. Народжений в селі Котюжани. Незмінний комірник колгоспу від 1930 до 1977 року - року його смерті. Цю особу за різноманітні зловживання і використання з особистою метою свого службового становища слід було б, за наявними в СРСР законами, кілька разів розстріляти, але таке не сталося.

А ось деякі прізвища допомагачів вищеназваних злочинців: Цибульський Михайло - третій голова колгоспу. 1936 року втік з села і далі ніколи туди не повертався. Рибінська Ліда - комсомолка, активістка й учасниця грабунку селян. Рибінський Іван, брат Ліди. Ще буди підлітком, був завербований до НКВД і старанно співпрацював з ним. Забитий селянами 1949 року. Крисько - комсомолец, активіст. Рільник Янко Антонюк і бригадири Конон Дорош та Миром П'ясецький - усі троє розстріляні румунськими окупантами 1941 року.

Як формувалася, діяла та існувала ця група злочинців?

Як уже згадано, партійний осередок у селі Котюжани складався не більше, ніж з шістнадцятьох членів та кандидатів партії, і його постійно очолював Павло Полотнюк. Комсомольський осередок був трохи більший - коло тридцятьох осіб. Не всі члени партії та комсомольці були завзятими прихильниками колективізації. Деякі з них належали до заможніших селян, так званих "середняків", і намагалися співпрацювати з владою зберегти себе й свою родину. Опинившись у зраді злочинців, вони слухняно

виконували всі накази.

Місце, де збиралися сільські більшовики й комсомольці, було дещо незвичне. Вони уподобали кілька кімнат у великому палаці поміщика Ценіна. Там перебував Котюжанський робфак, на якому навчалися переважно молоді жінки й дівчата. Цю молодь більшовики часто використовували як статистів на всіляких зборах, на які важко було зігнати селян. Таким чином на цих зборах вдавалося одержати кілька десятків голосів на підтримку тих ухвал, які ставилися на голосування.

Серед партійців та комсомольців не було таких, що відмовлялися від доброї чарки та закуски. Усе це вмів добре організувати директор робфаку Соколов. Це робилося за рахунок "столовки" - їдальні для студентів робфаку. Інколи п'ятику влаштували коштом невеликої групи заготівельників Одеської заготівельної контори; вони діяли в тій місцевості і Котюжани мали місцем свого постійного перебування.

Усі ухвали партійного осередку обговорювали вночі, коли село спало. У палаці збиралися більшовики й комсомольці, ухвалювали рішення, а потім відбувалася п'ятика. Ранком, ще вдосвіта, згряя похмелялася і розповзалася селом виконувати ухвалені рішення - найчастіше черговий злочин. Так було від початку 1929 і майже до кінця 1938 року. Час від часу між одним з членів зграї та студенткою робфаку зав'язувався черговий роман, який звичайно закінчувався скандалом. У таких випадках ученицю (найчастіше, вагітну) намагалися стиха виключити з робфаку й усунути з села, а партійний чи комсомольський активіст, певна річ, виходив сухим з води. Усе це відбувалося й тоді, коли в селі царював голод і селяни, наче мухи, вмирили щодня десятками, іноді цілими родинами.

У середині 1933 року (саме на цей час голод досягнув апогею) Котюжанський робфак перестав існувати. У приміщенні палацу влаштували державний дитячий будинок. Сюди стали привозити дітей-сиріт, батьки яких померли з голоду. Дуже дивною здавалася та обставина, що до цього дитячого будинку не приймали дітей з Котюжан та навколишніх сіл. Привозили дітей здалеку, з місць, віддалених від Вінницької області. Довгий час цієї загадки ніхто не міг розгадати. 1936 року в дитячому будинку почалася якась незрозуміла метушня з дітьми: одних привозили, інших



відвозили за межі області. 1939 року дитячий будинок був цілком укомплектований дітьми дошкільного віку. Трохи пізніше, уже за німецької окупації, з'ясувалася загадка Котюжанського дитячого будинку. Починаючи від 1936 року, сюди привозили дітей розстріляних "ворогів народу". З'ясувалося, що жадна дитина в будинку не записана під своїм справжнім прізвищем: прізвища вигадували, щоб діти не знали своїх батьків. За задумом більшовиків, ці діти мали вирости "справжніми радянськими людьми". Імовірно, НКВД мало пляни в майбутньому добирати собі серед цих дітей яничарів. З 132 малят, яких виховували в Котюжанському дитячому будинку, під час німецької окупації вижило 124: шістьох малят потрактували як євреїв і розстріляли 20 серпня 1942 року, двоє померли з голоду. Уцілілі діти-сироти, колишні вихованці Котюжанського дитбудинку, донині живуть під чужими іменами й прізвищами.

Село Котюжани не було винятком серед інших сіл Вінничини, та й взагалі всієї України. Це було звичайне велике село, яких багато, вони розташовані здебільш на відстані п'ятьох-вісьмох кілометрів одне від одного. У селі мешкало понад шість тисяч селян. До села належали два хутори: Вільшанка й Діброва, у кожному по тридцять хат. Пізніше ці хутори набагато збільшилися і тепер мають по сотні хат.

Село розташоване на березі невеличкої річки Лядави, мало в своїх межах близько чотирьох тисяч гектарів: дві з половиною тисячі гектарів орної землі, два невеликі ліси, а тисячу двісті гектарів займало саме село, шляхи та річка. За старих часів, коли на землі господарював її справжній господар - хлібороб, тут на доброму чорноземі збирали чудові врожаї. Особливо високоврожайними були зернові культури - пшениця, жито, ячмінь. З технічних культур тут чудово родить цукровий буряк. Не диво, що на Вінничині під сучасну пору є багато цукрових заводів, і всі вони без жадного винятку збудовані ще перед приходом до влади більшовиків. На Вінничині ніколи не було голодних років, бо ця земля здатна прогодувати й багато більше населення, - за умов, звичайно, нормального господарювання і бодай мінімально людського суспільного устрою. За минулих часів тут панували татари, турки, поляки, росіяни, але ніхто (можливо, лише татари) так не нищив і не грабував селян, як більшовики. Ніхто з іно-

земних поневолювачів не додумався влаштувати штучний масовий голод. Наше справді божевільне двадцятье сторіччя породило жахіття, для правдивого опису якого бракує слів у кожній мові. І не знаєш, коли застосовувати моторошніші словесні фарби: коли пишеш про злочини більшовиків чи коли намагаєшся розповісти про нацистський геноцид.

Так міняються часи. Численні українські селяни за років колективізації боролися, чинили опір і воліли краще йти на заслання, на смерть, ніж підкоритися більшовицькому насильству. Тоді ще не знали приказки: "Краще бути мертвим, ніж червоним", але скільки людей віддавали перевагу смерті перед підкоренням більшовизмові! Тепер у багатьох частинах Європи і світу не лише селяни, а й робітники, а особливо - інтелігенти і навіть промисловці, часто проголошують гасло: "Краще бути червоним, ніж мертвим". Чи бажають вони, щоб їхні країни перетворилися на Україну 1933 року або на Камбоджу?

Які досягнення має сучасний Котюжанський колгосп, організований понад п'ятдесят років тому ціною смерти двох тисяч селян? Колгосп не збудував жадного нового великого приміщення. Контора колгоспу, комора, корівники, свинарники, майстерні - все це розташоване в камінних будівлях, побудованих ще поміщиком Ценіним. Сільський клуб займає кам'яницю колишньої католицької церкви, сільська школа - приміщення, побудоване перед революцією княгинею Н. Сільська рада розташована в приміщенні, побудованому католицьким священиком з якоюсь забутою вже тепер метою. Сільська торговельна кооперація опанувала приміщення, що його колись збудував якийсь непман (тобто приватний ділок за часів НЕПу). Сільська медична амбулаторія та лікарня розташувалися в приміщеннях розкуркулених 1930 року двох власників сільських млинів Альберта й Карпа, німців з походження. Дитячі ясла й садок розташовані в селянських хатах Франка Козаченка та Андрія Мельника, так само розкуркулених 1930 року. Отже, за понад п'ятдесят років жадної нової великої будівлі.

За всі роки існування колгоспу там жадного разу не зібрали врожаю, який бодай наближався б до нормального пересічного врожаю, що його збирали з такої самої площі за передкол-

госпних часів. 1979 року Муровано-Курілецький район здобувся на найвищі результати. Як повідомляла районна преса, з одного гектара було зібрано пересічно 28 центнерів зернових. Селянин-одноосібник за кращих років збирав по п'ятдесят центнерів! Але й цей так званий рекордний урожай 1979 року обраховували не в коморі, а на ланах. Його слід було ще зібрати й довести до комор та елеваторів. При цьому в СРСР втрачають щонайменше 20 відсотків зерна, а буває що й 50. Я бачив, як біля заготівельного пункту "Заготзерно" під відкритим небом лежали гори зерна. Втрати зерна зводять на ніщо працю колгоспників. Але це мало хвилює тих, хто вирощує хліб. Давно загинули або померли природною смертю ті генерації селян, в яких ще боліло серце за хліб. Тепер ніхто ні про що не дбає: ніхто не господар на своїй землі, все належить державі, яка для українського селянина є чимось чужим і далеким, як турецький султан триста років тому. Колгоспник іде по хліб до крамниці, де купує "цеглину" - формований хліб, що за якістю не йде в порівняння з тим, що його колись пекли вдома. Нема селянина, справжнього селянина, яким він був колись. Є сільський житель, сільський механізатор або сільський скотар. Колгоспники, працюючи на колгоспній праці, не поспішають. Та й притягти до колгоспної праці нелегко - молодь взагалі тікає з села, працюють старші люди, яких щороку стає менше. Перемога колгоспного ладу, як здається, врешті обертається без харчових продуктів. Спробуй воювати, спробуй годувати величезний державний, партійний, кагебівський, військовий апарат, коли харчів стає щораз менше.

Півстоліття, що минуло від часів голоду в Україні, - повчальна наука світові. Біда в тому, що світ не зробив належного висновку з цієї науки. Залишається справедливим старий мудрий вислів: "Історія навчає лише того, що вона нічого не навчає".

## ЖИВІ СВІДКИ ПРО ГОЛОД

### Історія одного села на Київщині

#### Розповідає житель села Шамраївка Велико-Половецького району Київської області Нестор

Кілометрів за 100 від Києва, над річкою Роставицею, лежить колись велике і мальовниче село Шамраївка. Перед колективізацією село мало близько 3000 дворів.

У визвольній боротьбі з 1917 до 1921 року брало участь майже все населення села, за що село з приходом більшовиків зазнало великих репресій. В околицях села довго оперував український партизанський загін Шкарбаненка, що мав приблизно 20 осіб, а при потребі тимчасово подвоювався і потроювався, навіваючи жах на всіх комуністів цілої Білоцерківщини. Це продовжувалося до 1928 року, після чого, за одним твердженням, Шкарбаненко був нібито убитий у Сквирі органами ГПУ, за другими - нібито пішов за кордон.

Головою сільради довгі роки був уродженець нашого села Р. Винниченко, якого 1926 року було обрано на члена ВУЦВК (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет) і який мав постійне особисте листування з головою ВУЦВК Г. Петровським. Але паралельно з головою сільради сиділо московське комуністичне око на посаді завідувача громадського млина, який увесь час був одночасно секретарем сільської парторганізації. З 1922 до 1929 року на цій посаді перебували за чергою: Чуриков,

---

Уривки в цьому розділі вперше надруковані в книжці М. Вербицького "Найбільший злочин Кремля, запланований штучний голод в Україні 1932-1933 років" (Лондон: Демократичне об'єднання бувших репресованих українців советами (ДОБРУС), 1952)). Редактор книжки пише вступі, що книжка написана українськими в'язнями радянських концтаборів, розкуркуленими й переслідуваними. Всі факти та місцевості правдиві, свідки й дійові особи, які ще могли бути живими (в 1952) мають псевдоніми, натомість, подано правдиві прізвища всіх селян, котрі вмерли від голоду 1933 року. - Ред.

Жолтов, Фурсов, а міліціонером села був Жуков - усі росіяни. Поки оперував Шкарбаненко, вони боялися й сиділи досить тихо, а Жолтов, що робив засаду на Шкарбаненка, дістав від останнього в упор два заряди з дупельтівки в обличчя і упав на місці трупом.

Колективізацію в нашому селі розпочато в 1929 році. У цей час у голови сільради Винниченка ГПУ зробило трус, а його нібито перевели на іншу роботу, але всякий слід за ним зник. На його місце прислали росіянина, прізвища якого вже не пригадую. На посаді секретаря партосередку росіянина Фурсова замінили присланим росіянином Ковальовим. Це був дегенерат і садист. Коли він знущався над своєю жертвою, завжди сміявся. Під час першого розкуркулення він з приємністю викидав з хати на сніг напівголих дітей. На його обличчі не було зла: був сміх і насолода. Це був рафінований кат.

У березні 1929 року вислано на північ першу партію розкуркулених - 15 родин. Після цього кілька раз селян зганяють на збори, на яких тримають цілу ніч, відпускають на пару годин і знов на збори. За неповний рік з нашого села було вивезено на північ біля 300 родин. На початку 1930 року село було сколективізоване на 100 процентів. Здавалося б, що ворог мусів би заспокоїтись, але - ні. На селі стогін, плач, лють, але спротиву нема: справа надто безвиглядна.

Крім масового терору щодо селян, ГПУ винищило всю сільську інтелігенцію. Священника Наума Харченка більшовики розстріляли ще в 1920 році, зразу ж, як прийшли, навіть без допиту, на його власному подвір'ї, на очах сім'ї. Священника УАПЦ (Української Автокефальної Православної Церкви) Федора Севериненка заарештовано і заслано без дальшого сліду. Священнику церкви московської орієнтації Леву Сидоренку наказали виїхати з села і він виїхав з сім'єю на Сибір. Завідувача семирічки Вовка, педагогів Вишнівського та Незабутовського розстріляно, коли відбувався процес СВУ у Харкові. Новохацького у тій же справі засуджено на 10 років. У тюрмах та концетраках Новохацький захворів на сухоти і був звільнений у такому стані, що, не доїхавши 18 км додому, вмер на станції Біла Церква. Батько привіз додому лише труп молодого юнака. Ще троє осіб було заслано і дальша доля їх невідома.

На селі неподільно панує чужа сила - різні тисячники росіяни, прізвищ яких вже не пам'ятаю, крім одного, уповноваженого представника з Москви - Івахіна, що очолював хлібну викачку у 1931 році. Він був низького росту, надміру товстий, з обличчям добре вгодованої свині; робив труси по хатах і, знайшовши одного разу десь у запічку горщик пшоно, наказав забрати пшоно як посівний фонд! Пшоно - а посівний фонд?!

Після діяльності уповноваженого Івахіна весна 1932 року була тяжка. Було багато людей з пухлими обличчями і ногами. Часом, ідучи селом, можна було побачити, як під тином, скорчившись, лежала мертва людина. Але масового вимирання ще на було помітно: люди рятувалися буряками, мерзлою картоплею, домішуючи до них сухої трави або дерев'яну тирсу. Село було зруйноване: розібрані клуні повітки, поламані тини; частина хат стояла розкрита, без дахів, вулиці заростали бур'янами.

Прийшов найжахливіший 1933 рік. Вже з березня щоранку попід хатами йшов десятник, питав, чи є мертві. Трупи складали на підводи і вивозили на кладовище до масових могил.

Смертність досягла найвищого пункту, коли десь у середині квітня, видали по 1 кг гречки. Люди їли її непомеленою (не було чим і коли), а багато їло одразу, сирію. Від цієї необідраної гречки, протягом наступного тижня вмирало до 300 людей денно. Одного дня до комори з зерном, яка належала Шамраївській цукроварні та була під озброєною охороною, - почали збиратися люди, щоб напасти й розбити комору. Адміністрація цукроварні одразу вислала пожежну дружину, що почала робити вправи біля комори. За півгодини прибув загін білоцерківського ГПУ і люди мусіли розпоршитися.

У сусідньому селі Пустоварівці була гуральня, що виробляла спирт з картоплі. Картопля зберігалася у великих кагатах біля гуральні. Одного ранку, з навколишніх сіл у лісі біля гуральні, зібралася до 4000 людей. Коли натовп наблизився до кагатів, охорона розгубилася, але назустріч кинувся верхи на коні секретар місцевого парткому (партійний комуністичний комітет), прізвище якого тепер не пам'ятаю. За одну хвилину натовп стер його. Як розповідали очевидці, ніхто нічого не міг знайти ні від коня, ні від "хороброго" секретаря парткому. З села Пустоварівки за це розстріляно біля 100 чоловік.

У нашому колгоспі був старший конюх (не будемо його називати - може він ще живий), що під час голоду ділився з людьми всім, чим міг. Харчів для коней не було і коні дохли або не могли звестися на ноги. Його засудили на п'ять років за саботаж.

Протягом 1932-1933 років у нашому селі Шамраївці Великополовецького району на Київщині вимерло від голоду 2500-3000 людей. [...]

### **Лисянський район на Київщині**

#### **Розповідає Тарас Якименко, селянин села Будищі Лисянського району Київської області**

Наше село до революції мало 260 дворів з 1330 душ населення і 1200 десятин землі. В селі був дідич Павло Єнко, що мав 1500 десятин. Після розподілу землі Павло Єнко одержав 5 десятин і зробився зразковим селянином-господарем.

Після поразки визвольної боротьби 1917-1920 років навколо нашого села ще довго тримався протибільшовицький партизанський рух. 1921 року шалів голод, селяни ходили пухлі і було 28 смертних випадків від голоду.

Розкуркулення і колективізацію розпочато зимою 1929-1930 років. Бувший дідич - тепер селянин - Павло Єнко був розкуркулений у першу чергу, і хоч ціла громада його боронила як чесного громадянина-хлібороба, все було даремно: його тотально розграбували та разом з дружиною й двома дітьми в числі інших розкуркулених повезли на північ.

Всього розкуркулено 32 господарства (з 280). Решту примусово об'єднали в колгосп під назвою "Рання зірка". Незабаром цю назву визнали "петлюрівською" і колгоспу дали назву "Широка нива". Пізніше і цю назву було замінено на колгосп "Большевик". Церкву зачинили ще 1927 року і священник виїхав з села; диякона заслали на далеку північ; з церковної будівлі зробили спочатку зерносховище, а пізніше клуб.

З тисячників пам'ятаю двох росіян Шликова та Ломакіна, що на чолі місцевого активу відзначилися найбрутальнішою жорстокістю. Розповісти все, що робилося на селі, я не можу, а тому обмежуся лише одним прикладом зі зразковим господарем

Грицьком Норенком. Норенко - 40-літній селянин, зразковий господар, мав жінку та п'ятеро дітей, на п'яти десятинах поля. Серед січневих морозів до нього прийшла група активу на чолі з уповноваженим росіянином Шликовим, який, увійшовши до хати, сказав до активу: "Вплоть до печеного!", себто забрати все, аж до печеного хліба включно. Ніякі зойки і плач родини нічого не помогли: забрали все, що було рухоме і нерухоме, і виганяють з власної хати з дітьми від 2 до 13 років. Батько дітей не виводить. Тоді Шликов бере дітей і по одному викидає через вікно у сніг, а хату замикає. По селу наказ: "хто пустить до себе в хату, тому завтра буде те ж саме". Батько з матір'ю забирають дітей, ідуть у ліс недалеко села і там у проваллі батько викопує печеру, щоб оселитися, хоч і це невільно. За пару днів ГПУ забирає Грицька Норенка. Незабаром усі діти гинуть від голоду і холоду. Осамітнена, виснажена, убита горем мати покинула печеру і труп її лежав навзнич на окованій льодом річці. Такий був кінець цілої сім'ї цього славного, чесного хлібороба... За що? Скільки знищено таких сімей в Україні?

Розкуркулювали тих, що рахувалися куркулями, розкуркулювали середняків, називаючи їх підкуркульниками; розкуркулювали і тих, що досі рахувалися незаможниками.

Мій дід був панським кріпаком. Батько був робітником - будівельником і цей фах передав мені. Незважаючи на мою бідність, після відходу уряду УНР (Української Народної Республіки) за кордон, я лишився ворогом московського більшовизму і через це не находив ні місця, ні спокою на своїй улюбленій Батьківщині. 28 жовтня 1932 року мене попередили, що я призначений до репресії як "неблагонадійний елемент". Я зразу ж пішов з дому. Цієї ж ночі до моєї хати вривається група на чолі з московським уповноваженим Сінельниковим. Корова, свиня, решта хліба і все нескладне селянське рухоме майно - все було виметене. У чотирьох голих стінах лишилася моя мати, котра незабаром померла.

І переді мною, і після мене з села пішли у світ за очі сотні селян, рятуючись від терору та голоду. Зимою 1932-1933 років забрали все до зернини і з колгоспу, і з хат; забрали не лише хліб, а й квасолу, і пшоно, незалежно від того, чи вступив до колгоспу, чи ні.

Скільки вимерло у 1933 році від голоду - важко сказати. Населення нашого села зменшилося приблизно на третину.

Саме під час голоду 1933 року окупаційна влада почала у нас перебудовувати вузькоколіїні залізниці до Бужанської та Почапинської цукроварень на широку колію. Люди, що вже півроку не бачили хліба та жили "Божою россою", кинулися на цю роботу, бо там давали по 500 грамів хліба та по 30 грамів цукру на день. Для цього треба виконати норму, себто викидати вісім кубометрів землі. Напівжива людина такої норми виконати не могла. Увечері хліба нема, бо аж завтра привезуть. Голодні люди мерли і на роботі, і вночі. Ранком їде підвода, збирає трупи на віз і звозить до великих ям, аж поки не буде повна. Трупи скидають, хто як умер: дехто просто, а деякі сидячи. Коли яма повна - загортають, а часом і голова виглядала зверху. Померло багато і з сільських попихачів, що допомагали грабувати: Г. Меланченко, Г. Бабченко та інші, яких не пам'ятаю, їх навіть не було кому і загібати, так що сільська управа мусіла власноручно закопувати. Коли ще зелене колосся почало наливатися, люди різали та сушили його, щоб натерти зерна і рятуватися від голоду. За це було багато людей засуджено по закону від 7.08.1932 року і ніхто тих людей вже не бачив.

Правдивість стверджую присягою перед Богом і перед людьми - перед тими, що замучені і перед тими, що ще мучаться. [...]

### **Миронівський район на Київщині**

#### **Розповідає селянин Богуславський із села Зеленьки Миронівського району Київської області**

Після відступу Українського війська прийшли червоні московські війська, а слідом за ними продгрупа, що просто грабувала село, забираючи збіжжя і худобу. Як реакція, з навколишніх сіл та хуторів утворився партизанський загін під проводом П. Микитенка. Партизани вели завзяту боротьбу, але проіснували лише до кінця 1922 року.

Розкуркулення і колективізація провадилися зимою 1929 року. На цей час наше село мало 1189 дворів, з них розкуркулено 356 господарів. З числа розкуркулених виарештовано ГПУ 21,

вивезено на північ 181, вигнано з хат 140 господарств. Решту примусом і терором загнали до колгоспу.

Навесні 1930 року надруковано в газеті "Правда" велику статтю "Головокружение от успехов", в якій Сталін виправдовував себе і обвинувачував місцеві органи влади. Довідавшись про цю статтю, селяни протягом одного дня розібрали своє майно і вийшли з колгоспу. Лишилося в колгоспі не більше 10 процентів. На це влада зреагувала репресіями і загнала знову всіх до колгоспу: в "Правді" не було правди.

У нашому селі існувала СВУ (Спілка визволення України), з якої ГПУ виарештувало понад 20 чоловік, а декому вдалося уникнути арешту втечею з села. Переважна більшість членів СВУ була з бідняків. Дальша доля арештованих нікому невідома.

Восени 1930 року прибули тисячники на чолі з московським уповноваженим хлібозаготівлі Веретіним. Веретін мав необмежені права як щодо села, так і щодо кожної людини. Село розділили на 11 участків, з так званими "штабами" в кожному з них та з бригадами з місцевих комуністів та активістів.

Кожний "штаб" накладав на окремі господарства "тверде завдання" і називали їх "твердоздатчиками". Цим людям були "доведені до двору" такі завдання по здачі хліба, м'яса, городини, що вони не могли їх виконати. Коли комусь вдалося якось виконати "тверде завдання", то на другий день він одержував нове і однаково не міг вийти зі стану боржника державі. "Твердоздатчики" вивозили хліб, навіть не лишаючи посівного матеріалу, але виконати завдання не могли.

Тоді з наказу Веретіна пущено в рух "бригади", що переривали все не лише в хаті, а й на подвір'ї і в городі. У селянина Гарасима Сушка, наприклад, знайшли кілограмів зо два крупів, що їх мати заховала для своїх дітей і за це його засудили на п'ять років. У кого не знайшли нічого, то тих також судили і карали як "злостних нездатчиков". Людей забирали до штабу і тримали цілу ніч, вимагаючи здачі "твердого завдання", їх били, садовили напівроздягнених до холодного приміщення, обливали водою. Від таких тортур у "штабі" з нашого кутка померло два порядних селянина, Левко Коваленко та Марко Плужник.

Під час голоду 1933 року в нашому селі вмерло голодовою смертю 850 людей, в тому числі вмерло цілими сім'ями 80 родин.

Розбіглося з села приблизно 1500 людей, частина з яких десь умерла, а частина врятувалася. Вмерла з голоду і половина сільського активу, а один активіст Оврам Безштанний дійшов до людодства. З голоду вмер і один учитель сільської школи. [...]

### **З одного села над Дніпром**

#### **Наводимо оповідання селянина Шинколі як найбільш типове та докладне**

Перед тим, як писати, я заприсягнув перед Богом, що буду писати лише правду, хоч всієї правди описати не можу.

Я народився 1907 року в селі Нова Павлівка Нікопільського району Дніпропетровської області, в родині, що складалася з 10 осіб. Батько мій мав господарство та займався хліборобством, а з 1923 року його було позбавлено виборчих прав.

Село наше велике й заможне складалося з-понад 2000 дворів, мало дві церкви, що їх зруйновано 1931 року. Село лежить над самим Дніпром, за 5 км від міста Нікополя, а напроти нашого села, по той бік Дніпра, лежить село Водяна Кам'янського району Запорізької області.

Коли мені було 14 років, саме на перший день Зелених свят 1920 року, в Нікополі та в нашому селі вибухло повстання проти більшовиків. Очоловав повстання в Нікополі Андрій Калашник, а в нашому селі - Олександр Бугаєць. Усе було в русі. Все чоловіче населення від 15-річних хлопців до сивих дідів, озброєне рушницями, обрізами, вилами, косами та острогами, піднялося і рушило на схід. Повстання нестримно поширилося, захоплюючи інші села, але, просунувшись на 50 км, біля села Гарбузівки було зустрінуто регулярним більшовицьким військом та бронепотягом. Бронепотяг було унешкоджено пушеним та заваленим на мосту паротягом, але стримати військо не було сили; повстанці мусіли відступати. Калашник загинув, боронячи Нікопіль, а Бугаєць ховатися не схотів та, прийшовши додому, вмер гордо, забитий більшовиками на власному подвір'ї. З нашого села взяли тоді 300 закладників та 18 з них розстріляли.

Після придушення Червоною армією повстання в нашому селі запанував режим, який здійснювали прислані, нікому не

відомі особи: Волнянський, Храмов, Сисоєв, Мешков, Фьодоров та свої сільські розбишаки, п'яниці і ледацюги, що деякі з них побували у тюрмі: Ястреба, Малиновський, Якимець, Куташ, Ярка та Настя Борисок. Головою сільради став з присланих Волнянський, що ходив завжди п'яний, озброєний наганом і шаблею. Після нього головами сільради були з своїх: С. Ястреба, С. Малиновський, Л. Куташ та з присланих невідомо звідки: Кісельов, Моргунов та Молчанський. Ця колегія правила селом, як сама хотіла, виконуючи накази своєї влади.

Наведу деякі яскраві випадки з головування в сільраді Сергія Ястреби. Ці випадки відомі мені безпосередньо і вони характеризують діяльність усіх інших голів та активістів.

У 1921 році на сільському сході, на вимогу селян обговорювалося питання злодійства, що поширилося на селі. Обвинувачували в цьому громадянина з нашого села Спиридона Вечерю. Його покликали на збори і вимагали пояснень. На це Вечеря сказав: "Невже ви думаєте, що я обкрадаю ваші понад 2000 дворів?" Після цих перших слів голова сільради Ястреба двічі ударив Вечерю по голові і вбив на смерть. На цьому збори й закінчилися.

Мій батько вийшов навпростець городами на другу вулицю до свого брата. Ястреба, що йшов вулицею з активом, побачив батька і почав по ньому стріляти з гвинтівки.

Я запряг коні та поїхав до сільради, за чергою, на варту. Вийшов голова сільради Ястреба, сів на воза і сказав: "Поїхали до Гордія Бугайця!" Приїхавши, Ястреба каже Бугайцеві: "Щоб на 12 годину дня була пара волів з возом біля сільради!" Бугаєць відповів, що сьогодні не може, бо воли за 15 км в степу. Ястреба вистрілив йому понад вухом і каже: "Ти, контрреволюціонер, сідай на воза!" Забрав його під арешт до сільради.

Ще випадок на нашому кутку. Сільський злодій - комуніст Левко Куташ жив поруч Василя Якимця. Коли одної ночі Куташ поліз до Якимця на подвір'я, Якимець вигнав його з двору. Через два дні, коли Якимець проходив повз двір Куташа, а Куташ стояв з 14-літнім сином Володимиром, що тримав у руках обріза з гвинтівки, Левко Куташ сказав до сина Володимира: "Ану, чи попадеш його на ходу?" і показав пальцем на Якимця. Володимир вискочив на вулицю, за першим пострілом не попав, а за другим убив Якимця.

Таких фактів можна було б навести багато, але і цих досить, щоб зрозуміти, на кого спиралася радянська влада на селі. Скаржитись було нікому. Порядних господарів було позбавлено виборчих прав, себто права голосу, а із розбишак, зайд, кримінальників, п'яниць зроблено місцеву владу. За цих умов у 1920-1922 роках люди середнього віку боялися ходити на сільські збори і посилали своїх дітей-підлітків або йшли діди по 70-80 років.

Розкуркулення в нашому селі почалося у 1928 році. Перед розкуркуленням накладали один за одним великі грошові податки. Люди дещо спродували і платили, а нарешті йшли скаржитися до сільради. У цей час головою сільради був згадуваний Левко Куташ, який посилав зі скаргою до Зверева. 25-тисячник Зверев балакає з людьми коротко (звичайно, російською мовою):

- Я не приїхав сюди до вас, щоб вас жалувати, а приїхав порядки наводити. Якщо вас обклали податком, значить мусите платити.

Ті господарства, що на них наклали низку податків, незабаром розкуркулили, себто, просто спочатку очистили від грошей - якщо вони були - а потім розграбували, забравши все майно.

Далі селянин Шинколя наводить повністю списки розкуркулених з його села. Не будемо тут цих списків наводити, а подамо з них загальні дані. У 1928 році розкуркулено 13 господарств. Вік господарів - від 40 до 70 років. Разом з родинами це було 50 людей. З цих 13 господарств 4 родини десь виїхали (втекли) з села. Решту 9 родин, або разом 32 душі, що лишалися в селі, одного дня забрали й вивезли на далеку північ. Під час розкуркулення їх так пограбували, що повезли на висилку голодних і голих (без запасного одягу й білизни), зимою, з малими дітьми.

Розкуркулення і примусова колективізація змусили селян кидати хліборобство та йти робітниками до промисловости. Решту села силою та терором загнали до колгоспу.

У цей час я покинув село та став шофером у м. Запоріжжі.

Після відправки на північ першої партії розкуркулених ще зимою на початку 1929 року розкуркулили другу групу з 28 господарств, з загальною кількістю 128 людей. Вік господарів - від 30 до 75 років. Навчені досвідом першої групи, більшість зразу десь розбіглася з села, а тих 7 господарів, або всього 22 душі, що лишалися в селі, було так само вивезено на північ у 1930 році.

Коли вивозили другу групу, до неї випадково попав і я.

Після того, як я втік до Запоріжжя, я деколи нишком провідував свою рідню, частина якої ще жила в селі. Не знаючи, що робиться дома, і відчуваючи, що мої відвідини шкодять рідним, - я все ж таки поїхав. Дома з усієї родини лишилася лише мати та наймолодша сестра, які не могли відповісти, куди поїхала чи пішла решта. Мати мені сказала, що батька вже два тижні немає дома і вона не знає, куди він пішов. "Так би я радила і тобі, си-ну: тікай, поки не дізналися, що ти дома", - промовила мати. Я попрощався з ними і пішов на станцію. Там мене заарештували та посадили під арешт у м. Нікополі.

У п'ятницю, 28 червня 1930 року (такі дати не забуваються), перед нами виступив представник ГПУ (прізвища не знаю), з такими словами (російською мовою):

- Слушайте, розкуркулені! Завтра ми відправимо вас звідси разом з вашими сім'ями на північ. Не бійтеся: ми відправляємо вас не на розстріл, а на роботу. Партія та уряд вирішили провести суцільну колективізацію і, щоб ви не перешкождали цій великій справі - ми виселяємо вас як ненадійний елемент.

Ранком 28 червня 1930 року нас відправили з Нікополя на ст. Павлопілля. Аж до посадки до вагонів чоловіків тримали увесь час окремо від сімей. Ми прибули раніше, жінок та дітей привезли слідом. Коли почали садовити до вагонів, разом з сім'єю викликали й садовити до вагону чоловіків. При цьому були трагічні сцени, бо виявилось, що багато жінок покидали своїх дітей. На грікі докори батьків, жінки з сльозами, під загальний плач та крики конвою ГПУ, кричали: "Я їм рідна мати. Я не повезу їх з собою туди, куди нас вивозять на певну смерть".

Людська мова занадто бідна, щоб передати увесь жах трагедії цих нещасних батьків та матерів, що мусіли самі, - з почуття материнської любови та материнської відповідальности, - пустити в світ своїх власних малих дітей... До цього їх змусили вістки з півночі від першої партії розкуркулених. Дехто з них втік і розказував, а інші прислали листи і писали, що майже всі діти вимерли дорогою та вже на місці, викинуті з вагону у сніг, щоб ще йти сотні кілометрів у ліси і там самим собі будувати житло-бараки. Вмерло багато дорослих, а особливо дітей, від голоду, холери та хвороб, під охороною конвою, з наказу влади з Кремля...

Після трьох днів і двох ночей в дорозі, на третю ніч я вирішив, що Бог дасть! - і покинув тих нещасних людей...

Мені пощастило і я знову повернувся до м. Запоріжжя та знову став шофером. У листопаді 1932 року я дістав розпорядження везти своєю 3-тонною машиною до села Бобурки Запорізької області уповноваженого на це село тисячника - директора ремонтно-механічного заводу м. Запоріжжя Лева Рабіновича. Коли я привіз його до колгоспу, колгоспники перемолочували вдруге соломку. Рабінович лишився в колгоспі, а я мусів повертатися до м. Запоріжжя. Був уже вечір і я заночував у селі.

Все зерно з-під молотарки вивезли на станцію. Зараз перемолочують удруге і все - до зернини! - знову вивозять. Колгоспники голодні, живуть городиною, домішуючи полову, товчені кукурудзяні качани тощо.

Уже в цей час, наприкінці 1932 року, в Запоріжжі під кожними дверима за день переходило поодиноці по 15-20 селян - просити їсти. По всіх скриньках до сміття, що стояли біля домів, цілими днями довбалися голодні селяни, шукаючи недоїдків, яких не було, бо й міське населення жило на злиденному "пайку", по картках. Приблизно на початку березня 1933 року, прийшовши зранку на роботу, я побачив біля їдальні групу робітників. Я зацікавився, чого стоять робітники, коли в той час їдальню зачинено і, підійшовши, побачив під дверима їдальні два трупки селян: чоловіка 40 років та хлопця років 10-12. Робітники стояли навколо пригнічені й мовчазні...

Незабаром я був у лікарні, коли під'їхала підвода, з якої лікарська обслуга внесла носилками до почекальні пухлого, без пам'яті чоловіка років 40. Вийшов до нього лікар, подивився і сказав: "Ніякий йому лікар, ані ліки не допоможуть: він умирає з голоду". На запитання до візника, де він його взяв, візник відповів, що, прийшовши на роботу, вони побачили лежачу, незнайому людину, що вже не балакала та що бригадир послав його відвезти людину до лікарні.

З цього часу подібні випадки стали щоденним явищем.

В тому ж місяці 1933 року мене послав мій начальник з вантажною машиною в розпорядження дільниці міліції 13 виселка м. Запоріжжя. Там почали виносити і вантажити на автомашину пухлих селян, що вже не могли самі ходити. Коли було наванта-

жено приблизно з 15 чоловік - до кабіни сів міліціонер та сказав їм до БУПРу (Будинок примусової праці - в'язниці). Після павзи міліціонер обзивався до мене: "Товариш шофер! Не швидко їдьте. Хоч ви пожалійте цих людей". Після такої несподіванки, я запитав його: чому їх везуть до в'язниці та що це за злочинці? Міліціонер відповів: "Такий наказ. А що буде з ними далі - я не знаю".

Після цього я надумав поїхати до свого села, провідати своїх рідних. Діставши трохи харчів, я поїхав. Прибувши й ідучи зі станції, я зайшов по дорозі до своєї сестри, її не було дома і я, привітавшись, спитав у дітей:

- А де батько?

- Батько на роботі, - відповіли діти.

- А де мама?

- Поїхали в Москву.

- Чого?

- По хліб.

- Аж у Москву по хліб поїхала? - здивовано запитав я.

- Так! - відповіли діти і продовжували: - Е, дядьку! Наша мама вже привезла з Москви печеного хліба, пшона, гречаної крупи і ми тільки тим і живемо.

Я попрошався з дітьми і пішов до найстаршої своєї сестри, з думками про хліб... з Москви!

У старшої сестри було гірше: шестирічний син її Степан умирав з голоду на очах у рідної матері й батька. Коли я відходив, сестра промовила до мене: "Давай, братіку, прощаємось, бо ми з тобою вже, мабуть, більше не побачимось..."

Через деякий час помер її син Степан, чоловік, а незабаром вмерла і мати - моя сестра...

Батька з матір'ю я застав напівпухлими. Коли ми сіли за стіл, щоб з'їсти обід, який складався з рідкого, нічим не засмаженого пшоняного кулішу, до хати ввійшов високий пухлий чоловік. Він сів за стіл і промовив до мого батька: "Дядьку! Я вмираю з голоду; дайте мені щось попоїсти". Я запитав: "Хто це такий?" і дістав відповідь, що це - Герасим Онисько, у якого вже вмерло троє дітей, а ще лишилась жінка. Я знав його добре, але зараз не міг пізнати. Онисько, звертаючись до мене, сказав: "Слухай, Павло! Я завоював революцію і я вмираю з голоду..."



Ті, що "завоювали революцію", могли вмирати. Зараз жили ті, що виконували сьогоднішні накази.

Вже в той час - у березні 1933 року - лише на нашому кутку вимерло 14 сімей. З такими новинами я повертався до Запоріжжя зі свого рідного, розграбованого, півмертвого села...

Під кінець квітня 1933 року мене послали з автомашиною до села Водяної, до того самого села, що лежить по другий бік Дніпра проти мого села - Новопавлівки. Я мав забрати і привезти до Запоріжжя тисячника ... не будемо називати його, з причин, що будуть зрозумілі нижче. Назвемо його умовно Іванов. Він був росіянин, комуніст, відповідальний робітник міста Запоріжжя.

Дорогою від Запоріжжя до Водяної (120 км) безперервно зустрічалися селяни, що йшли дорогою, і такі, що вже не могли йти. В одному місці мене зупинила якась жінка з п'ятирічною дочкою.

- Чи у вас нема шматочка хліба? - спитала вона. - Я ось з єдиною дочкою, що залишилася з нашої родини, іду і нема більше сили...

- На жаль, у мене хліба нема, - відповів я. - А куди ви ідете?

- Ми йдемо до Запоріжжя. Може, там знайду працю і буду працювати.

- Чому ви в колгоспі не хочете працювати?

- У колгоспі нема чого їсти. Ми з чоловіком працювали, поки була сила. Два тижні тому вмер з голоду чоловік, а ще перед ним умер син...

Жінка не витримала і розридалася. Я бачив, що вона вже не дійде до Запоріжжя і запропонував одвезти її назад до її села, з тим, що сьогодні, або завтра, по дорозі до Запоріжжя - заїду і заберу її. Заразом я сказав їй, що і в Запоріжжі теж нема чого їсти і невідомо, чи зможе вона знайти роботу. Жінка, плачучи, казала, що додому вона вже не вертатиметься, і почала мене благати, щоб забрав її, куди я їду, а відтіля - до Запоріжжя. Як там буде - а дома їй однаково: лише вмирати з останньою дитиною.

Я не міг їй відмовити і погодився взяти, хоч не знав, як до цього поставиться мій тисячник Іванов. Ця жінка була Марія Сліпченко з дочкою Катериною з села Іванівки Запорізької області. Я розказав їй дорогою, хто з нами буде їхати та умовився

з нею, що скажу Іванову, ніби вона - моя двоюрідна сестра, яку я везу до себе до Запоріжжя.

Приїхавши до Водяної та розшукавши Іванова, я довідався від нього, що виїдемо завтра. Я заночував у колгоспі та зустрів там чоловіка, батько якого був великим приятелем мого батька. Ми могли говорити цілком одверто. На моє запитання про становище у Водяній, він відповів, що цього він не в силі передати. Його батько, мати і дід вмерли недавно з голоду. Люди на селі "мруть, як мухи восени". Усе зерно вивезли з-під молотарки, а потім ходили з обшуками по селу; забирали все, що у кого було навіть у горшках: квасолі, горох, сочевицю, навіть насіння з кавунів, динь та огірків. У багатьох хатах зимою повибивали вікна і двері та порозвалювали комини в печах. Хто ще має хоч що-небудь їсти, той їсть вночі, ховаючись, щоб ніхто не бачив.

Серед різних оповідань, мій знайомий розказав про такий випадок. Селянина Прокопа Мостового розкуркулили. Він хотів вступити до колгоспу, але його не прийняли. У грудні 1932 року до нього знов прийшли забирати хліб, який вони ще перед тим забрали. Порозбивали в хаті вікна, двері та піч. Що з ним далі сталося - не знаю, бо його більше в селі не було. Через два тижні прийшли знову до його жінки, що залишилася з трьома дітьми в своїй хаті й кажуть: "Давай хліб - у тебе є захований". Жінка в сльозах відповіла, що у неї з дітьми нема чого їсти і що вони самі скоро повмирають з голоду. Тоді вони викопали яму, поставили її в яму і стали засипати землею. Жінка ця збожеволіла, а троє дітей вмерли з голоду. Мій знайомий ще розказав про виселок Нову Водяну, де було з сотню дворів і сказав, що там уже мало хто лишився живим. Скільки ще умре, - я не знаю, - закінчив він свої оповідання.

На другий день, перед виїздом, я обережно сказав Іванову, що везиму до Запоріжжя свою двоюрідну сестру з дитиною та чи він не буде проти, що вона їхатиме з нами.

Іванов на це відповів: "Беріть хоч повну машину - я не суперечу".

Після такої відповіді, дорогою, я спробував нав'язати з ним розмову.

- Товариш Іванов! Що нового ви бачили або чули в цьому селі? - спитав я його.

- Ех, товариш Шинколя! - відповів Іванов.- Розповідати є про що, та не знаю, чим це все закінчиться. Ось вони йдуть. У цих ще є сила йти. А скільки таких, що вже сьогодні не можуть вийти з хати? А скільки вже лежить в сирій землі?..

Спереду, на дорозі, жінка підняла руку.

- Зупиніть машину, товариш Шинколя! - промовив Іванов, і коли машина спинилася, запитав у жінки:

- Гражданка, что ви бажаєте?

- Я вас хочу просити... чи ви можете мене підвезти? - промовила селянка.

- А куда ви їдете?

- Я йду до Запоріжжя.

- Садіться! - промовив Іванов.

Коли жінка сіла і ми поїхали, після короткої павзи, Іванов сказав до мене: "Товариш Шинколя! Не жаліть машину, а жаліть людей. Коли будуть люди дорогою проситися - беріть стільки, скільки машина доведе".

Іванов продовжував:

- Я вас знаю більше, як три роки, по вашій роботі. Ви знаєте, що я комуніст. Мене з заводу надіслали до цього села як уповноваженого на весняну посівну кампанію, щоб забезпечити виконання пляну посіву по культурах. Мені доручили те, про що я не маю жадного уявлення. Але це - не важно. Важно те, що мені встановлено "пайок" (приділ) щодня: 1 кг хліба, 1 літр молока, два яйця, крупи та інші продукти, в той час, як у цьому селі люди мруть, як мухи. З власної волі цього "пайка" я повністю не отримував, але однаково цим я не міг врятувати людей від голодової смерті.

"Для перевірки виконання весенньої посівної кампанії" приїздив до села секретар Запорізького комітету партії Лейбензон. Для нього приготували стіл з різною їжею, а він привіз з собою різні консерви та напої. Спочатку він скликав нас разом з місцевим активом (всіх разом 8 чоловік). На нараді Лейбензон наговорив силу остогидлих, заялзених фраз, що вже проїли печінки і робітнику, і колгоспнику та закінчив свою промову закликом: "Виконати з честю завдання партії, правительства, а также лічно товариша Сталіна, а клясово-ворожий елемент, що стоїть на шляху - знищити без пощади!"

Після цієї офіційної частини сіли за стіл. За першою чаркою "на честь партії, правительства і товариша Сталіна", я подивився на Лейбензона і подумав: ти комуніст і я комуніст; ти ситий і я ситий, а ти вийди, подивися, скільки в цьому селі лежить людей, що вже повмирали з голоду...

- Взагалі, товариш Шинколя, ваше соціальне походження я знаю з першого року, як ви прийшли на роботу. Те, про що ми з вами говорили - я знаю - лишиться між нами. Про сьогоднішнє становище знаємо не лише ми з вами; знають всі, але час такий, що треба мовчати.

На цьому наша розмова з Івановим закінчилася. Коли ми приїхали до Запоріжжя, з 3-тонної автомашини я зсадив 22 особи. Мені пощастило допомогти Марії Сліпченковій влаштуватися на роботу.

У себе на заводі я знав робітника (з селян) Андріяна Кишку. Він був комуністом і мав орден Червоного прапора з часів революції. Весною 1933 року я випадково побачив його, коли він вигрівався на сонці. Пізнавши його, я підійшов і звернувся до нього утертою фразою: "Як живем?" Він, замість відповіді, мовчки закачав обидві штанини вище колін та натиснув пальцями на тіло, де утворилися ямки. Я спитав у нього: "А що то таке?" - "Я, - каже він, - пухлий з голоду. Колись я воював разом з большевицькою бандою, щоб тепер вимирати... з сім'єю... від голоду..."

У 1933 році вимерло в селі Новій Павлівці Нікопільського району Дніпропетровської області 10-15 процентів усього населення, приблизно 1000-1200, людей і то лише через те, що воно лежало недалеко від великих промислових осередків. [...]

## Новомосковський район на Дніпропетровщині

### І. Лісовський розповідає, що він народився 1919 року в селі Знаменівці Новомосковського району Дніпропетровської області

В ті страшні роки мені було 10-14 років. Наше село було дуже велике, до 2000 дворів, і я виразно пам'ятаю лише те, що відбувалося на нашій вулиці, що звалася іменем Т. Шевченка, де я

народився, виріс, і яка складалася з 65 дворів. Розкуркулення і колективізацію, що почалася у 1929 році, проводили здебільшого прислані тисячники разом з місцевим сільським активом, що не був численний. З 25-тисячників добре пам'ятаю лише одного росіянина з Москви - Болотова, що очолював групу, яка розкуркулювала мого батька. За першої хвили розкуркулення, на вулиці ім. Шевченка, з 65 дворів, було розкуркулено, себто забрано все і вигнано з хат - 7 господарств (перераховуються прізвища, яких тут не наводимо). Розкуркуленим не залишили нічого, не дозволили навіть взяти щось до рук.

До колгоспу ніхто не погоджувався вступати, незважаючи на різноманітні методи тиску. Чоловіків зганяли до якогось приміщення, тримали цілими ночами і змушували підписати заяву про вступ до колгоспу. Це тяглося довго, аж поки не наїхало ГПУ. Тоді, з 65 дворів, 6 господарів (є список) було засуджено до різних термінів ув'язнення, а трьох - до розстрілу! Малишко Антін - ветеринарний лікар, Лопата Хома - церковний диригент (з числа 7 розкуркулених) та Миршавка Трохим - селянин-бідняк, український патріот. Під впливом цього терору і дальшого тиску решту селян таки змусили вступити до колгоспу.

В кінці цієї ж зими 1929-1930 років зібралися жінки, озброєні кочергами, косами та вилами, розігнали з села всю владу і зліквідували колгосп. При цьому було убито двох чоловік - з тисячників чи активу - точно не знаю. Знову наїхало ГПУ, багатьох чоловіків і жінок виарештували і забрали з собою, після чого ніхто про них більше не чув. Колгосп відновлено.

Ніякого ладу в колгоспі не було; голови мінялися дуже часто; були і свої, сільські, як Бобут та Лебідь, так і прислані невідомо звідки, прізвищ яких я не знаю. У нашому селі було три церкви. Одну дерев'яну розібрано, а кам'яні перетворили на зерносховища. Священиків заарештували і слід по них пропав.

Під час штучного голоду 1932-1933 років на нашій вулиці вимерли цілком або частково 11 сімей (наводиться докладний список). Крім цього, було ще багато випадків смерті дітей, батьки яких вимерли і яких забрали до створеного при колгоспі притулку, де годували виключно кашею з гнилої кукурудзи. Майже всі ці діти-сироти вимерли у притулку. Цю ж саму гнилу кукурудзу видавали вчителям сільської школи.

Ті, що вижили, були всі виснажені та багато серед них - пухлі. Рятуючи своє життя, вони розпродали все, до останньої нитки. Дехто їздив міняти речі за харчі аж до Московщини. Багато людей пішло з села шукати хліба і ніколи вже не поверталися. Трупи померлих з голоду звозили до масових могил.

Наслідок: з 65 господарств (рахуємо лише голову господарства, бо всіх не пам'ятаю) 7 розкуркулено, 6 заслано, 3 розстріляно, 10 вимерло від штучного голоду.

Моє свідчення правдиве; я можу присягти своїм життям. [...]

### Молочанський район Запорізької області

#### **Колишня вчителька Ю. Писарева розповідає, що під час голоду 1933 року вона жила у с. Молочанське, або Гальбштадт - центрі району, що вважався за національний німецький район**

Село було заселене німцями, нащадками тих німців-менонітів, що оселилися тут з часів Катерини II. До 1928 року ніхто з них не мав менше як 30 десятин землі. Розкуркулення почалося з 1928 року, а далі прийшла суцільна колективізація, під час яких з села вивезено на північ майже половину всіх німців. Решту - "добровільно" загнали до двох колгоспів. Половина німецьких хат стояли порожніми і до них поступово почали прибувати українські селяни, що з різних причин мусли покинути свої села.

1932 року голодування почалось зараз же після жнив. Колгоспники рятувалися городиною, а вчителі та робітники місцевого заводу сільськогосподарських машин залишилися на власну долю. Вони діставали по 200 грамів найгіршої якості хліба та 1 літр капустиної юшки на день. Ще перед Новим роком були пухлі люди, а далі почали умирати робітники згаданого заводу та члени їхніх родин. Я, мій чоловік і двоє дітей - всі були пухлі та були б умерли з голоду, якби не моя рідня, що з-за кордону прислала продукти через мелітопільський "Торгсін". По садках вмирало багато невідомих селян, що йшли з Криму, з Озівського узбережжя та з Кубані на північ шукати хліба.

Німці-колгоспники з села Молочанське та інших німецьких колоній, голодували, були пухлі, але масово не вмирали, бо всі

вони, включно з німцями-комуністами, одержували харчові пакунки з Німеччини, з добродійного товариства "Бриліант".

Мені доводилося в той час бувати в Мелітополі. У цій багатій місцевості валялися по вулицях конаючі й мертві тіла. Село Терпіння біля Мелітополя, що займалося головно садівництвом, зовсім опустіло: селяни вимерли або розбіглися хто куди. Аж у 1934 році сюди прислали росіян з Орловської області РРФСР.

Під час ежовщини 1937-1938 років усіх німців з села Молочанське, що під час голоду 1933 року користувалися допомогою з "Бриліанту", вивезено цілими родинами. За одержання допомоги з-за кордону заарештували та заслали й мене з чоловіком. У тлумаченні НКВД одержання допомоги було злочином - шпіонажем на користь чужої держави. [...]

### **Чутівський район на Полтавщині**

#### **Селянин Мельниченко Іван народився 1903 року в селі Нова Кочубіївка Чутівського району на Полтавщині**

Батько мій робив у наймах у поміщика Дурнова, що мав кілька тисяч десятин землі. Коли батько заробив трохи грошей, він купив 8 десятин банкової землі та став господарем. Як закінчилася революція, до маєтку Дурнова назбирали людей своїх і невідомо звідки, сімейних і самітних, та заснували "комуну" під назвою Первомайська. Жили ці люди за гаслом Леніна: працювали по можливості, а їли "по потребності". Робили по 8 годин денно, мали спільну їдальню, діставали все без грошей, одягалися з комори. Решта - нікого і нічого не обходила. Перед розкуркуленням та суцільною колективізацією Первомайську комуну зліквідовано.

Ще до розкуркулювання по селі безперервно товклися різні "пролетарські буксіри", "бригади льогкой кавалерії" тощо. 1930 року до села прислали 25-тисячників. Старшим з них був Акулов, який скликав на кожній вулиці куткові збори та вимагав виконати "встречный план" - у середньому по 15 пудів з кожного двора. Він викликав кожного, контролював попередню викачку і питав за чергою, наприклад, у мого батька: "Ну, товариш Мельниченко, сколько дашь пудов хлеба для государства?" Людей

тримали до 12 години ночі, багато з них сидючи спали.

Коли цю "викачку" закінчено, Акулов скликав сільські збори, оголосив "большевистское спасибо", а на закінчення сказав: "Только дайте с каждого двора еще по 10 пудов зерна, так как план еще не выполнен".

У 1930 році примусово колективізовано меншу половину села. Решта - були розкуркулені, робітники, одноосібники або ті, що десь повтікали. Тих, що робили будь-який спротив, - судили, продавали й вивозили. Термін "продавали" - означав формально продаж з торгів. Фактично ніхто на ці торги не приходив і купував усе за безцінь колгосп або, часом, хтось з присутніх активістів.

У цей час мій батько і мати лишилися на селі як "одноосібники", а я виїхав до Казахстану. 1932 року батька засудили за невиконання хлібоздачі на три роки, хату і господарство продали за 300 карбованців, а його самого відправили до Полтавської в'язниці. На запитання батька до суду, - який же він куркуль, коли він ціле життя працював у наймах, - суддя відповів: "Хоть вы и не кулак, так ваш дом выглядит по-кулацкому".

Продержавши батька у в'язниці три місяці, його випустили як старого і хворого (він мав 71 рік). Прийшовши до села, він з матір'ю пішов до своєї хати, що стояла порожня. Прийшла міліція виганяти. Батько не виходив та упирався. Йому роздерли штани аж до пояса та витягли і його, і матір, за ноги, на вулицю. Батьки пішли попідтинню, аж поки я не забрав їх до Казахстану, вже з пухлими ногами.

Голови колгоспів мінялися у нас дуже часто. Були і свої, і чужі. Були і ліпші, бували й гірші. Особливо боялися голови сільради у сусідньому селі Первозванівка, комуніста Михайлова. Той, як на кого напише - "то вже й нема". Як прийшли німці 1941 року, його було вбито.

Під час голоду 1933 року моя сестра, що жила на хуторі Бедрати, за три кілометри від нашого села, де було лише десять хат, - мала вже пухлі ноги, але не вмерла, бо дуже мудро ховала зерно по стріхах. Мертвих сусідів - щоб трупи не валялися - вона стягала до льоху та привалювала землею. Хутор цей пізніше зруйновано і заорано.

Сім'ї тих, що були засуджені й заслані, звозили з нашого се-

ла на хутір Буцьківку, де було п'ять порожніх хат. До цих хат навозили повно людей, що вимерли всі до одного. Ні одної живої душі серед них на хуторі не знайшли.

Під час голоду в нашому селі було зерно в колгоспних коморах, що їх охороняла озброєна варта. Комірника колгоспу засушили на 5 років за те, що голодним людям потайки давав потроху зерна.

На полі сусіднього радгоспу цукрові буряки лишилися невикопаними на зиму. Поле охороняла озброєна сторожа, яка стріляла, ловила і віддавала під суд, але люди з навколишніх сіл однаково йшли вночі та викопували мерзлі буряки.

Багато людей покидало все й пішло шукати рятунку. Пізніше такі люди поверталися до села. Селянин П. повернувся у 1935 році, коли хату його вже продала сільрада. П. звернувся до прокурора, щоб йому повернули його хату. Прокурор спитав: "А де ви були?" Селянин відповів, що він з сім'єю їздив рятуватися від голоду на Донбас. Тоді прокурор почав кричати: "Люди вмирали з голоду, а ти тікав та тепер ще хочеш, щоб тобі хату повернути?" Тоді П. сказав: "Товариш прокурор, а як же ви хотіли, щоб і я помер з голоду?" Прокурор на це нічого не відповів. Довго ще селянин П. добивався і пізніше якось таки відсудив свою хату.

Росіяни про голод не хотіли навіть слухати. Наприклад, у 1938 році, на дослідній станції Петрівського радгоспу мені довелося розмовляти з росіяною Пашевої. Коли я їй сказав, що в Україні в 1933 році багато людей вмерло з голоду, вона злісно відповіла: "Никогда не поверю. А если они умирали - значит заслужили". [...]

### **Деркачівський район на Харківщині**

#### **Розповідає селянин В. Прокопенко з села Підгородне Деркачівського району Харківської області**

Село лежить біля Харкова. До колективізації воно мало 400 дворів. Після розкуркулення та примусової колективізації переважно жінки розтягли колгосп, причому побили сільських активістів, а одного тисячника вбили. ГПУ відповіло масовими

арештами й розстрілами. Тоді ж заарештовано мого батька і двох моїх дядьків. Що з ними далі сталося, ніхто нічого не добився, але від того часу ніяких вісток від них не було. Сім'ї обох моїх дядьків цілком вимерли у 1933 році. Церкву у нашому селі закрили у 1931 році й незабаром зруйнували. Священика забрали ГПУ.

Скільки вимерло людей у 1933 році, я сказати не можу, але вимерло кілька сот. Багато хат стояли пустками. Повмирили, між іншим, і червоні партизани з нашого села: Ткаченко, Зорченко та Присада з сім'ями. Дуже багато вмирало також перехожих людей. Групи ховали у великих спільних могилах. Багато перехожих і людей вмирало на степу, де їх прикопували та заорювали. [...]

### **Недригайлівський район на Сумщині**

#### **Селянин К. Діброва розповідає про своє село Вільшану Недригайлівського району Сумської області.**

У 1919 році у нашому селі лютував комуністичний продзагін з Росії, що робив ревізії та знущався з населення. Селяни на чолі з Данилом Пилипенком, озброївшись сільською зброєю, напали на загін, щоб роззброїти його. Прибулий з Лебедина карний загін силою до 100 чоловік розстріляв 11 селян, що зовсім не брали участі в повстанні, а 20-річного Степана Росейка, що заступався за свого батька, прив'язали до хвоста молодого трирічного коня, що ще не запрягався, і пустили вулицею. Поховали в одній труні розстріляного батька і позбирані по вулиці лише шматки тіла, що залишилися від сина.

У нашому селі було біля 1200 дворів; з них розкуркулено 152 господарства, з яких 72 вивезено на далеку північ. Крім цього, багато людей засуджено "трійками" з тисячників. Цим засудженим оголошували термін кари, але більше від них не було жадної чутки і ніхто з них не повернувся.

Село було вороже наставлене проти влади, і до 1929 року у нас не було жадного комуніста, крім найджих, переважно росіян. До колгоспу селяни не вступали, не дивлячись на терор тисячників, насланих з Росії. Людей викидали з дітьми зимою на сніг, майно все вивозили до колгоспу, а хату замикали. По селу

був наказ: хто пустить розкуркуленого до себе в хату - і тому те буде. Селянина Дмитра Криштопа, що, незважаючи на загрозу, пустив до хати свою розкуркулену рідню, - так само викинули на сніг з малими дітьми і забрали все майно.

До колгоспу селян загнали силою. Але всі намагання поставити головою колгоспу присланого росіянина Павла Деева ні до чого не довели: селяни вибрали головою чоловіка із свого села. Тоді Деева призначили головою кооперації, а обраного селом голову колгоспу незабаром засудили за "саботаж". Після цього знову обрали свого селянина, якого теж засуджено. Далі вже головували прислані. Всі переконалися, що спротив безнадійний.

У селі було дві церкви. Кам'яну зруйнували і цеглою висипали дорогу, а дерев'яну розібрало і спалило сільське начальство.

1933 року в селі вимерло від штучного голоду 714 людей, в тому числі 62 цілих сімейства, серед яких і сім'я священника Павла Бондаренка.

Люди були пухлі та настільки виснажені, що, наприклад, Панько Шевченко пішов до лісу біля села, нарвав торбу липового листя, але так вибився з сили, що сів під деревом і вмер. Трупи померлих ховали у масових могилах. Дітей-сиріт забрали до дитячого притулку при колгоспі, а потім їх відправили невідомо куди. Вже у 1934 році сільрада переписувала людей, але, мені здається, нічого не могла встановити, бо невідомо, чи людина вмерла, чи десь пішла рятуватися; частина тих, що їх записано мертвими, пізніше поверталися до села. [...]

### **Лебединський район на Сумщині**

#### **Селянин І. Перепелиця розповідає про своє село Гудимівку Лебединського району Сумської області**

1919 року за спротив більшовикам з нашого села було розстріляно 19 чоловік. Партизанський загін Марфенка існував з 1920 до 1928 року і за цей час знищив біля 70 комуністів у околиці.

Село наше мало біля 1000 дворів, з яких біля півтори сотні розкуркулено, викинуто з хат і з них до 100 сімей вивезено на далеку північ. Стероризованих селян примусом загнали до колгос-

пу. Головами колгоспу були увесь час прислані з Росії, які дуже часто мінялися, лише останні роки перед війною держався присланий росіянин Романов, якого було забито з приходом німців.

Під час розкуркулення, колективізації й пізніше до села увесь час наїжджали уповноважені з центру тисячники, майже всі росіяни, які керували роботою місцевого активу. Прізвищ їх я вже не пригадую.

1933 року в селі Гудимівці вимерло з голоду до трьох сотень людей, в тому числі 25 цілих родин. Померли й деякі активісти. Померлих з голоду збирали й ховали до спільних могил. Дітей-сиріт збирали до колгоспного дитячого притулку. [...]

### **Слов'янський район Краснодарського краю (Кубань)**

#### **Свідчить кубанський козак Федір Селігор**

Станиця Полтавська Слов'янського району на Кубані мала 5600 дворів, з 28000 населення. За самостійницький рух під час революції у станиці переводили масові розстріли та палення дворів і біла, і червона Москва. Партизанський рух під проводом козацького осавула Рябоконея проіснував до 1925 року і був зліквідований підступом у плавні Чубурголь. Менший загін Мілька Каленика протримався аж до приходу німців у 1942 році. Протягом 21 року!

Розкуркулення переведено у 1929-1930 роках. З 5600 дворів розкуркулено 800 господарств, у тому числі 300 одразу вивезено на північ, а інші 300 вигнано з власних хат. Крім того, понад 250 людей засуджено і заслано до концтаборів за невиконання хлібоздачі та чоловік 40 розстріляно, з яких сьогодні пам'ятаю лише 16 (списка не містимо).

Розкуркулення і колективізацію переводили московські 25-тисячники, військо ГПУ та свої лизоблюди, з яких пам'ятаю лише частину: свої та зайти зі станиці Полтавської - Кондра Т., Брус М., Гавриленко А., Чернишов І., Руцький П., Кушевський П., Крутоголов П., Шишацький С., Мальцов П.; тисячники - Лаврентьев, Чертков, Сіленков.

До колгоспу козаки не пішли. Худобу та реманент силою стягли до розкуркулених дворів, але через пару місяців жінки під

проводом удів - жінок червоних партизанів - розігнали всю місцеву владу, зліквідували колгосп та розібрали все своє майно по дворах.

За участь у СВУ (Спілка визволення України) виарештовано низку людей, яких, не знаючи їхньої дальшої долі, не можу називати, крім двох, яких розстріляли дорогою, ведучи до району: Микиту Лубенця та Кліма Селігора.

Церкви зірвано динамітом, а духовних осіб забрало ГПУ. Площу, де була церква, засаджено деревами і зроблено парк.

У 1932 році всю станицю Полтавську було вивезено на Урал. Біля Нижнього Тагілу протягом трьох місяців вимерли з голоду і холоду десятки тисяч кубанців. Трупам замучених нащадків славного Війська Запорізького скидали тисячами до масових могил. [...]

### **Пластунівський район (Кубань)**

#### **Свідчення кубанського козака Дмитра Фесенка зі станиці Старокорсунської Пластунівського району Краснодарського краю**

За повстання проти советів у 1920 році Червона армія обстріляла станицю з бронепотяга, а потім, відтиснувши повстанців зі станиці, розстріляла 24 чоловіки, яких, для більшого знущання, закопали у гній. Серед розстріляних були: Стороженко, Гаргуля, Бабанський та інші, яких вже не пам'ятаю.

Станиця Старокорсунська мала до 14 000 населення. Розкуркулення та колективізацію провадили московські тисячники за допомогою активістів, надісланих з інших місцевостей. Крім цього, до станиці прибув загін кавалерії ГПУ, що стояв увесь час у бойовому поготівлі. З них усіх пам'ятаю лише прізвище Мухоморова, що був у них головною фігурою. Цей людомор - Мухоморов - був і судовою, і виконавчою владою. За спротив колективізації населення зазнало різних нелюдських репресій. Мухоморов арештовував та кілька разів вислав зі станиці по 50-100 чоловік. Голови колгоспів дуже часто мінялися і тому їхніх прізвищ я не пам'ятаю, бо всі вони були прислані, чужі.

Для зламання спротиву колективізації прислано з Москви "ближайшого соратника" - Лазаря Мойсеевича Кагановича,

який довгий час сидів у Ростові та керував усіма злочинами на місцях. Ще у 1928 році священник та дяк були заарештовані, а церкву - зруйновано. У 1932 році переведено масові арешти спеціально українського активу.

Після розкуркулення, масових арештів та висилок із сім'ями і без сімей настав штучно створений голод 1932-1933 років, після якого з 14 000 населення лишилося напівживими біля 1000 людей. Від цього мору вимерли і колгоспники, і неколгоспники; вимерли і сільські вчителі, і навіть активісти. До станиці навезено росіян з Тульської, Курської та інших областей.

Сусідні з нашою станицею Вогонізька, Дінська попали на "чорну дошку" і доля їх була така ж сама, як і нашої станиці. [...]

### **Столиця УРСР - Харків**

...Після цілковитого опанування України столицею так і лишився Харків аж до 1934 року, коли центр перенесено до історичної столиці України - Києва.

Отже, перенесемося до Харкова і подивимось, що робилося в ньому під час голоду, весною 1933 року. Населення харчується по картках ще від 1929 року. Норми хліба: 200 грамів для непрацюючих членів родини, 400 грамів для службовців, 600-800 грамів для робітників та зрівняних з ними інженерно-технічних робітників, в залежності від галузі виробництва.

Були ще окремі крамниці, що продавали хліб без карток по комерційних цінах, по 3 крб. 50 коп. за кілограм. За хлібом - і по картках, і за комерційним - величезні черги, до яких стають ще з вечора, коли хочуть мати більше шансів на одержання. Можна простояти цілу ніч і втратити цілий ранок, щоб вже перед дверима крамниці або навіть усередині почути заяву продавця, що хліба більше немає. У чергах - безладдя, нахабство, скандали, з лайками, до російської брудної включно.

Інші харчові продукти видаються нестало, як коли, в невизначеній наперед кількості та в невизначений час - хто захопить. Теж страшні черги, що пригнічують людину, руйнують її нерви і на кожному кроці підкреслюють, як низько поставлено людину по шию в багні радянського життя "в стране победившего социализма..."

По заводах, великих установах, учбових закладах, - зачинені крамниці, що зветься на радянському жаргоні "закрытые распределители", з солідними чергами, але меншими і з різною якістю постачання. Також - їдальні чи великі "фабрики-кухни", де голодний "рабочий класс" мусить вистояти в черзі, дійшовши до контролю, пред'явити спеціальну картку та одержати ложку, яка з цього моменту перетворюється на перепустку і дає право стати у когось за спиною і чекати, поки він попоїсть і звільнить місце. Зайнявши нарешті місце, треба немало почекати, аж поки "обслужат" стіл, себто заберуть порожні тарілки і принесуть якоїсь невиразної "похлебки" і ложку каші. На брудних тарілках, що стоять у калюжах розлитої по столі юшки, можете прочитати гасла, автором яких був, здається, Ленін: "Общественное питание - путь к социализму" або "Долой плитку й кастрюлю! Да здравствует раскрепощение женщины!" Встаючи з-за столу, треба не забути забрати ложку: вона є перепусткою на вихід і її треба здати на дверях.

Крім цих загальних джерел харчування, була низка закритих розподільників для відповідальних партійних робітників, для ГПУ, для командного складу Червоної армії. У цих крамницях було все, майже без обмежень, але вони були заховані від очей "простого радянського человека", який, в більшості, навіть не знав про їх існування.

Був ще так званий у радянському жаргоні "наркомблат": ціла система постачання по знайомству, через чорний хід крамниць або в інший спосіб. Ті, що захопили радянську торгівлю до своїх рук, використовували плянове безладдя в постачанні населенню для непоганого життя, через постачання дефіцитних продуктів своїм рідним або знайомим - "по блату" - для перепродажу за чорними цінами. На базарах, з-під поли продавалися ті харчі, що мали йти для постачання по картках. Молочних продуктів та городини на базарах майже не було зовсім, бо селяни з приміської смуги виносили їх дуже мало і по таких цінах, які могли платити лише певні кола, що мали побічні або нелегальні джерела прибутку. Працююча людина з її заробітками, навіть найвищими, купувати харчів на базарі не могла.

Тим часом село виносило на базари все, що мало з одягу й інших речей, та продавало його за безцінок.

## РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ І СЕЛЯНСТВО\*

### Нотатки спостерігача

#### ГОЛОД НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ (від нашого кореспондента з Росії)

##### Цілі села заслані

Проживаючи в Москві та прислухаючися весь час до заяв про теоретичні напрямні і практичну політику партії, ви забуваєте, що Москва є центром країни, яка займає шосту частину поверхні Землі, і що життя ста шістдесяти мільйонів людей, в більшості селян, залежить у великій мірі від дискусій і резолюцій, які, коли ви їх чуєте чи читаете про них у пресі, здаються такими абстрактними, як засідання провінційального дискусійного клубу. "Ми мусимо колективізувати сільське господарство" чи "Ми мусимо викоринити куркулів" (багатих селян). Як просто це звучить! Як логічно! Але що твориться у віддалених селах, у малих селянських господарствах? Що практично означає ця колективізація в житті селянства? Які наслідки дала ця нова "кампанія"? Наскільки правдиві похмурі повідомлення, що досягають Москви? Саме про це мені й хотілося довідатися. І я вирушив в дорогу, щоб дізнатися про це на Північному Кавказі та в Україні. [...]

##### Ярмаркове містечко

Ярмаркове містечко в кубанському районі Північного Кавказу робило враження військової окупації, якщо не війни в само-

\*Друковані тут матеріали є витяги з кореспондентських звітів Малколма Маггеріджа (Malcolm Muggeridge) про голод в Україні в тридцятих роках до англійської газети "The Manchester Guardian" від 25, 27 березня 1933 року, коли автор був кореспондентом, акредитованим у Москві від цієї газети. Його репортажі виходили за підписом "Кореспондент у Росії". Переклад з англійської вперше надрукований в журналі "Сучасність" (жовтень 1984, с. 105-111. - Ред.



му розпалі. Солдати були скрізь - на залізничній станції, на вулицях, по всіх усюдах. Це були монголи з бронзовими обличчями й вузькими очима; інші безсумнівно мали селянські обличчя - грубі, але не брутальні; траплялися офіцери - чепурно вдягнені, часто євреї. Усі помітно відрізняються від цивільного населення в одному - добре вгодвані, тоді як цивільне населення безсумнівно голодувало. [...]

Пізніше я довідався, що в цій місцевості вже три місяці зовсім не було хліба, а харч, який ще був доступний, я сам бачив на ринку. [...] "Як вам живеться?" - запитав я одного чоловіка. Він стривожено озирнувся навколо, щоб упевнитися, що поблизу нема солдатів. "У нас нічого немає, зовсім нічого. Все забрали", - відказав він і поспішив собі далі. І це саме я чув увесь час. "У нас нічого немає, все забрали". Цей голод є зорганізований. Частину того харчу, що його в них забрали - і селяни це знають напевно - тепер експортують за кордон.

### **Уражена країна**

Просто неможливо задовільно описати меланхолійну атмосферу цього невеликого ярмаркового міста, яким покинутим воно виглядало, і то не лише через голод, а через те, що населення було наче б вирване з корінням. На Північному Кавказі шаліла клясова боротьба, у якій пролетаріят, репрезентований ГПУ та військом, одержав перемогу, розгромивши вщент своїх ворогів, а між ними й селянство, яке старалося сховати хоч трішки зі своїх харчових продуктів, щоб вижити зиму. [...]

### **Покинуті села**

Довколишні малі села своїм виглядом пригнічували ще більше, ніж ярмаркове містечко. Часто вони здавалися зовсім спустілими. Тільки дим, що виходив з деяких димарів, вказував на те, що в них жили. В одному з більших сіл я нарахував лише п'ять людей на вулиці, а також побачив вояка, що їздив верхи сюди й туди на гарному коні. Гарний кінь - це рідкісне тепер видовище на Північному Кавказі. Це абсолютна правда, що заславно цілі села. В деяких випадках прислано здемобілізованих сол-

датів на місце засланих, в інших хати просто стоять порожні. Я на власні очі бачив групу селян, коло двадцяти чоловік, яких вели під конвоєм. Це стало вже настільки звичайним видовищем, що нікого вже більше й не цікавить. [...]

### **"Резерви"**

Селяни в цьому районі мали забезпечити експорт, як платню за першу п'ятирічку. Вживаючи Сталінового вислову з його доповіді з селянського питання, селяни були "резервним фондом пролетаріату". Цей фонд треба було змобілізувати та зробити доступним, тобто колективізувати. Для радянського уряду таку колективізацію не було важко провести. Кількісно вона була навіть величезним успіхом - настільки, що навіть партія була тим трохи занепокоєна, і Сталін випустив публічну острогоу проти "запаморочення від успіху". Внаслідок цього 60 відсотків селян та 80 відсотків землі колективізовано, а на голів колективних господарств призначено ідеологічно бездоганих комуністів. Але вийшло так, що комуністи - голови колгоспів - були часом некомпетентні або продажні; агрономи, незважаючи на свою наукову освіту, зазнавали невдач, коли їм доводилося мати справу із поточними проблемами виробництва харчів; коні через брак корму здихали багато скоріше, ніж випускалися трактори (але й трактори ламалися від невідповідної експлуатації); ставлення селян мінялося від справжнього саботажу й пасивного опору до апатії і, загалом кажучи, воно, в усякому разі, не було корисним. І тому, підсумково, з якісного боку колективізація була провалом. Звичайно, безпосереднім наслідком того було зниження продуктивності сільського господарства в цілому. Минулого року це зниження стало дуже різким. І все ж державний плян збирання сільськогосподарської продукції треба було виконати. Щоб прохарчувати міста та заготовити хоч і дуже зменшену кількість харчів на експорт, було потрібно вислати в села представників партії та забирати все чи майже все їстівне. Одночасно, оскільки політика могла бути лише безпомильною, отже винними могли бути лише окремі особи, а не кляси, спалахнула нова хвиля репресій, тим разом спрямованих не проти куркулів, а проти будь-якого селянина, якого підозрівали, що він чинив

опір урядовій політиці, як і проти чималої кількості комуністів - голів колгоспів та нещасних агрономів.

## ГОЛОД В УКРАЇНІ

### Нещасні хлібороби

Мій поїзд прибув до Ростова-на-Дону, що є досить велике місто та столиця Північного Кавказу, дуже рано, ще перед світанком. На пероні стояла група селян у військовому строю, яку охороняло п'ять солдатів, озброєних рушницями. Це були чоловіки і жінки; кожний мав з собою клунок. Вишикування їх у військовому строю якимось робило з усього того гротескне видовище - жалюгідного вигляду селяни, напівзаморені голодом, у лахмітті, стоять з переляканими обличчями у позиції "струнко". Це можуть бути куркулі, - подумав я, - але якщо це так, то з них були дуже вже невмілі експлуататори своїх співгромадян. Зацікавлений, я крутився коло них, хотів розпитати, куди їх мають везти - на північ рубати ліс чи куди інде копати канали - аж поки один з вартових не звелів мені різким тоном забиратися геть. [...]

Увечері я приєднався до вуличного натовпу, що вештався туди й сюди, незважаючи на свисток міліціонера. Юрба розходилася лише недалеко від нього, але збиралася наново за його плечима. Дехто з людей у натовпі тримав дещо з харчів, жалюгідні шматки, які господиня звичайно викидає або віддає котам. Інші пильно розглядали ці шматки харчів, і час від часу відбувався обмін. Часто, як у вищезгаданому ярмарковому містечку, те, що куплялося, відразу ж з'їдалося. Я зайшов до ближньої церкви. Вона була переповнена. Відбувалося богослужіння. Довговолосі священики в ризах проказували молитви; вогники свічок освітлювали темряву; вгору підносився кадильний дим. Як можна це зрозуміти? Як можна з того витворити собі якийсь погляд? Що все те значило? Наскільки це було важливе? Голоси священиків були невиразні, як відлуння, а паства на диво тиха, на диво спокійна. [...] Тут було менше ознак військового терору, ніж на Північному Кавказі, хоч у Дніпропетровському я бачив ще одну групу, ймовірно куркулів, яку відводили під озброєним конвоєм. Містечка й села, здавалося, буквально заніміли, а лю-

ди в них були в надто розпачливому становищі, щоб обурюватися на те, що діялося.

А поза тим ситуація нічим не відрізнялася - коні й худоба поздыхали; занедбані поля; убогий урожай, попри помірні кліматичні умови; усе зібране збіжжя забране урядом. Хліба тепер зовсім нема, ніде нема, небагато й будь-чого іншого - самий розпач і збентеження. До революції Україна була одним з найбільших у світі продуцентів пшениці, і навіть комуністи визнають, що життєвий рівень її населення, включно з незаможними селянами, був досить вигідний. Тепер хіба в Аравії можна знайти хліборобів у нужденнішому становищі. Тут в Україні є також нові фабрики, величезна нова Дніпроелектростанція, нова величезна площа з довжелезними урядовими будинками в Харкові - і харч, який ввозять з Одеси за кордон. [...]

### Життя колгоспника

В одному селі, приблизно 25 кілометрів від Києва (чарівне місто, давня столиця України, бо тепер столиця в Харкові), я відвідав працівника колективного господарства чи то колгоспника. Його жінка була в сінях, пересівала просо. Там таки знаходилося троє курчат. [У кімнаті] на стінах висіли дві ікони, букет квітів з барвистого паперу та фото весільної, дуже щасливої групи.

- Як ваші справи? - запитав я в жінки.
- Погано, - відповіла вона.
- Чому ж так?
- Від серпня маємо лише картоплю й пшоно на прожиток.
- А хліба чи м'яса нема?
- Нема.
- Чи було вам ліпше, поки ви вступили до колгоспу?
- Багато ліпше.

[...] Вона відчинила двері до другої кімнати, щоб покликати чоловіка. Він лежав на печі, але зліз, коли жінка його закликала, та підійшов до нас з однією дитиною на руках, а друга йшла за ним слідом. Було видно, що обоє дітей були виморені голодом. Коли я сказав йому, що цікавлюся колгоспами, він погодився говорити.

- Я був селянин-бідняк, - сказав селянин, - мав півтора гектара землі. Гадав, що в колгоспі буде мені ліпше.

- Стало ліпше?

Він засміявся.

- Та де там! Багато гірше.

- Гірше, ніж перед революцією?

Він знову засміявся.

- Багато, багато гірше. До революції ми мали корову та корм для неї, досить хліба, а часом і м'ясо. А тепер тільки картоплю й пшоно.

- Що ж сталося? Чому в Україні нема хліба?

- Погана організація. Вони присилають людей з Москви, які нічого не тямлять. Наказали нам вирощувати городину замість пшениці. Ми не знали, як це робити, а вони не знали, як нам показати. [...]

- Все таки якийсь урожай зерна мусів бути. Що ж з ним сталося?

- Все забрав уряд.

- Цього року буде щодо того ліпше. Вам треба буде платити податок у продуктах - певну кількість на гектар - а не здавати податок за весь район. Заплативши податок у продуктах, ви залишите приблизно дві третини врожаю для себе.

- Якщо врожай буде такий великий, як вони передбачають. Але цього не буде - не з землею в такому поганому стані і без коней. Вони знову заберуть усе.

Він показав мені свою книжку з трудоднями. Йому платили сімдесят п'ять копійок на день. На базарі за сімдесят п'ять коп. можна купити півскибки хліба. Він казав, що найчастіше витрачає зароблені гроші на паливо. Іноді він купував трохи тютюну. І нічого більше. Не одяг, звичайно, не чоботи чи щось подібне.

- А як же ж буде далі? - я запитав.

Його обличчя прибрало типово селянський вираз - напівпримирений і напівхитрий.

- Побачимо.

Коли я повернувся до Москви, я довідався, що Сталін на конференції колгоспних ударників так з'ясував свої погляди: [...] "Це великий здобуток, товариші. Це такий здобуток, якого світ досі не знав і якого жадна держава в світі досі не досягнула".

## ПЕРЕДБАЧАЄТЬСЯ ПОГАНИЙ УРОЖАЙ

### Сталінове нове гасло

#### Дивна тиранія

Це було дещо дивне почуття повертатися до Москви, де всевладно панує "Головна ідея" і де ви не маєте іншого виходу, як приймати її на віру. Рідко коли в світовій історії траплялася тиранія, дивніша за радянський режим. Це тиранія не персональна, вона не є базована на жадобі до абсолютної влади якогось індивіда чи групи індивідів. Це [...] є тиранія, що неухильно розвинулася з "Головної ідеї", і яка, за самою своєю природою, може ставати тільки абсолютнішою та абсолютнішою. Диктатура пролетаріату набула значення диктатури партії, диктатура партії стала означати диктатуру Політбюро, диктатура Політбюро набула значення диктатури Сталіна, а диктатура Сталіна стала означати диктатуру "Головної ідеї", яка повністю ним заволоділа. А ця "Головну ідею" можна здійснити тільки створенням невідомої держави.

Тенденція в Росії складається саме так, що вона прямує до невідомої держави. [...]

Головну ідею можна здійснити тільки тоді, коли вона опанує життя всього населення. А оскільки переважна більшість людей чинить опір такому пануванню, їх треба примусити підкоритися. Страх їх примушує - страх стратити свій наділ хліба, страх стратити дах над головою, страх стати об'єктом доносу в поліцію. Теперішня боротьба - це є боротьба між Головною ідеєю та селянством. [...] Сказати, що голод панує в деяких найродючіших районах Росії - це означало б сказати далеко не всю правду. Це не лише голод, а - принаймні у випадку Північного Кавказу - це воєнний стан, військова окупація. Як в Україні, так і на Північному Кавказі реквізицію зерна проведено настільки ґрунтовно й брутально, що селяни лишилися зовсім без хліба, їх тисячами вивезено на заслання - в деяких випадках цілі села заслано на Північ на примусову працю. Навіть і тепер це стало звичайним видовищем бачити групи нещасних чоловіків і жінок, затаврованих назвою "куркулі", що їх ведуть під озброєною вартою.

## **Занедбані сільські господарства**

Поля запущені і зарослі бур'янами; ніде не видно жадної худоби, а коней зовсім мало; тільки вояки і ГПУ добре відгодовані, а решта населення безсумнівно голодує, безсумнівно стероризоване. Немає надії - принаймні до літа, - що умови поліпшаться. В дійсності вони мусять ще більше погіршитися. [...] Урядова політика базується не на переконуванні чи поступках, а на силі. "Політвідділи", до складу яких входять головно військові та ГПУ, створено по всій країні, і вони відповідатимуть за посіви та збір урожаю. Вони виганятимуть селян на поля; вони примусять їх працювати, і, вкінці, вони заберуть більшість з того, що вони випroduкують. Якщо це буде потрібне, вони змобілізують населення міст для роботи в полі. [...] Весняні засіви буде проведено, якщо їх взагалі буде проведено, шляхом примусу. Уряд вкінці усвідомив серйозність ситуації, і, щоб упоратися з нею, вживає всі загальновідомі засоби - промови, льозунги, сповнені ентузіазму конференції в Москві, а по селах - жорстоку зорганізовану силу.

## **ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ\***

### **Сільське господарство в Росії**

#### **Заперечення [цілковитого] занепаду**

[...] Кореспондент, що недавно побував у СРСР, зробив кілька заяв про стан сільського господарства і селянство. З приводу цього хотілося б висловити такі зауваження:

1. Впродовж останніх шести місяців радянська преса в загальному, а звіти з'їзду колгоспників і Пленум Центрального Комітету зокрема, були переповнені місцевим матеріалом, що показував випадки поганого керівництва та занепаду в сільському господарстві, але теж і успіхи, що прийшли з уведенням ділового

\*Кореспонденції Маггеріджа, певно, викликали численні відгуки читачів, деякі з них сумнівалися в об'єктивності кореспонденцій і робили спроби їх спростувати. Вміщуємо з невеликими пропусками один з таких листів до редакції газети "The Manchester Guardian" від 9 травня 1933 р. - Ред.

управління. Головні звіти на з'їзді склалися, зокрема, з такого матеріалу. Порівняння із "засіданнями провінціального дискусійного товариства" - це гірше ніж пародія. Шкода, що кореспондент газети у своїх дослідженнях не звернув увагу на Сталінову промову від 11 січня, в якій стверджено, що "відповідальність за [труднощі в сільському господарстві] лягає цілком і повністю на комуністів". [...] За царів селянська маса була голодна, обідрана, неграмотна та вошива. Сьогодні селяни ліпше прохарчовані, ніж будь-коли, мають ліпший одяг (наприклад, чоботи), а неграмотність майже зліквідовано, не кажучи вже про сільські лазні, бібліотеки, дитячі ясла тощо.

[2.] Очевидячки, є місця, де бездіяльність і недбальство довели до низької продукції зерна, втрат та розкрадання, що спричинило катастрофічні наслідки. [...]

[3.] Відколи п'ять років тому почалася колективізація, посівна площа набагато збільшилася. [...] Ми могли б цитувати [...] фактичні цифри у фунтах зерна і копійках на кожного робітника і на робочий день, щоб показати, як підвищився особистий добробут у сотнях колгоспів. [...] Україна засіяла майже на сто відсотків більше, ніж минулого року, Північний Кавказ на 120 відсотків, обшири над Нижньою та Верхньою Волгою набагато більше. [...]

[4.] Кореспондент газети дає лише дуже слабкі докази військової окупації сільськогосподарських районів. [...] Але радянські газети опублікували в сотнях випадків біографії комуністів, висланих керувати тими відділами, і військовики та працівники ГПУ творять між ними незначну меншість. Чому кореспондент газети не наводить "главу і рядок", замість говорити загальниками про селян, яких виганяють в поле "військовим тероризмом" (цілковита неможливість у будь-якій країні, тим більше в Радянському Союзі). [...]

Шкода, що кореспондент газети показав таку обманну картину Радянського Союзу. Уже сам хід подій за останніх кілька тижнів від публікації [його статей] спростовує цю картину.

Е. Г. Бравн, від імени Національного комітету друзів Радянського Союзу [...]

3 травня

## ВІДПОВІДЬ КОРЕСПОНДЕНТА\*

### Селянство в Росії

#### Безваргісна статистика

Лист пана Е. Г. Бравна від імени Національного комітету друзів Радянського Союзу, вміщений у випуску Вашої газети за 9 травня, намагається дискредитувати мій звіт від подорожі до України та Північного Кавказу, який я свого часу написав до "Манчестер гардіян". Уся суперечка про умови в Росії мусить бути безпідставна за одної простої причини. Апологети Радянського Союзу, що майже поголовно пов'язані з організаціями, які мають зв'язки з радянською владою, використовують статистичні дані та стверджують факти, про які ми, що жили неофіційно в Росії, знаємо, що вони неправдиві.

Я не знаю, чи Бравн бачив в останні місяці хоч би деякі з умов, в яких перебувають непідібрані спеціально й непідготовані російські села. Думаю, що ні. Я підозріваю, що він читав, чи йому розказували про дитячі ясла й чоботи, про підвищений життєвий рівень, про величезне збільшення споживання зерна та посівної площі цієї весни. Після деякого дослідження радянських статистичних даних, після розмов з особами, улюбленим зайняттям яких є складати їх, порівнювати їх та вишукувати в них безглуздості, я був змушений дійти до переконання, що ці дані просто вигадані. [...] Як Бравн, так і я могли б, як він каже, цитувати фактичні цифри "у фунтах зерна і копійках на кожного робітника і на робочий день, щоб показати, як підвищився особистий добробут в сотнях колгоспів". Різниця, однак, в тому, що я знаю, що ці цифри фальшиві через ті умови, які я бачив на власні очі в Україні та на Північному Кавказі, як теж з тих численних розмов, які я вів з селянами з інших частин Росії; з міськими жителями, які мали родичів на селі; з чужинецькими спеціалістами сільського господарства, що вивчали колективізацію від самих її початків і багато подорожували по всій країні. На Північному Кавказі та в Україні ніде неможливо було купити

хліба, хіба що в містах. Селяни голодують незалежно від того, чи вони вступили до колгоспу, чи залишилися одноосібниками. Ніде майже зовсім не видно жадної худоби. Земля в такому жалюгідному стані і настільки великий брак транспорту, що вигляди на сьогорічний збір урожаю справді дуже погані.

Я маю просте запитання до осіб, що подали мені цифри - не тотожні, але подібні до тих, що їх цитує Бравн, дискутуючи про посівну площу та кількість зібраного зерна: "Де воно все є? Що з ним сталося?" Я думаю, що навіть друзі Радянського Союзу визнають, що приділ хліба по містах постійно зменшувало впродовж останніх дев'ятих місяців, що вивіз зерна за кордон упав практично до нуля та що селяни не з'їдають більше хліба, як, скажімо, два роки тому. Хто ж тоді заховав цю, на папері збільшену, продукцію колгоспів? Де ж її знайти? Ніхто, ледви чи треба мені казати, ніколи не відповів на це питання.

14 травня

Ваш кореспондент у Південній Росії

\*Відповідь Маггеріджа Бравнові в газеті "The Manchester Guardian" від 20 травня 1933 р.- Ред.

## МАЛКОМ МАГґЕРІДЖ І ГОЛОД В УКРАЇНІ 1932-1933 РОКІВ

*Інтерв'ю Богдана Нагайла з Малколмом Магґеріджем у Робертс-бріджі (Англія), 1 березня 1983 р.*

**- До якої міри вас як кореспондента цікавив Радянський Союз перед виїздом до Москви?**

- Я тоді писав передовиці для газети "Манчестер гардіян". Це був час великої депресії. Ленкестер особливо постраждав - деякі з його міст мали 60-70 відсотків безробітних. Було почуття, що вся система, в якій ми жили, розвалюється на шматки. "Гардіян", очевидно, поділяв цей погляд повністю. Газета також діставала досить багато всілякої інформації з Росії. Виріши у вірі, що демократичний соціалізм є відповіддю на всі наші клопоти, побачивши соціалістичний уряд у дії і повну незадовільність періоду його правління, його падіння і постання Національного уряду, - що просто означало, що Рамзі Макдоналд приєднався до партії Торі, - я вважав, що капіталістична система та її спосіб життя були в повному хаосі. Але де ж була альтернатива? Звичайно, в СРСР. Очевидно, що там також, з вибухом революції, яку я, будиши тоді дитиною, добре пам'ятаю, це був час великого піднесення. Царський режим уважали за один з найавтократичніших і найжорстокіших режимів західного світу, отже, революція виглядала чудовою. Вона мала принести волю, селяни мали дістати землю і всякі інші блага. Отже, як на мій погляд, згідно з яким я з зарозумілістю молодости списав з рахунків капіталістичну систему, демократичний соціалізм, загальне виборче право, парламентську процедуру тощо, альтернатива була. Тому я відчував сильне бажання її побачити і навіть - хоч це сьогодні здається цілковитим божевіллям - я гадав, що коли побачу

Інтерв'ю вперше надруковане в журналі "Сучасність" (1985.- № 1.- С. 94-104).- Ред.

цю альтернативу і вона справді буде така, якою я й собі уявляв, я там залишуся жити. Мій виїзд туди як журналіста був просто трюком, аби туди дістатися. Фактично я вже написав листа, в якому рекомендував себе як учителя, запевнивши в своєму щирому бажанні поїхати туди.

**- Чи перед вашим виїздом будь-хто в "Манчестер гардіян" проінструктував вас про становище в Радянському Союзі? Чи будь-хто підготував вас до того, що ви там мали побачити?**

- Ні, зовсім ні. Звичайно, я читав дещо з книжок, що тоді виходили. Нічого особливого. Досить дивно, що єдиною особою, яка дійсно примусила мене задуматися, був, як я пригадую, Крозіер, тодішній редактор "Гардіян". Він прислав мені інформаційне повідомлення про якусь особливо брутальну поведінку ГПУ, з невеличкою, досить саркастичною допискою: "Може, ви будете ласкаві це пояснити". Це був лише незначний епізод, але він показує, що на той час саме я був прорадянськи наставлений, тоді як редактори все ще мали певні сумніви, хоча й вони схилилися до симпатизування. Адже вони були ліберали, вірили в демократію та інші подібні речі.

**- Серед питань, які обстоював у цей час "Манчестер гардіян" як провідна ліберальна газета, було жалюгідне становище значної української меншости під польською владою. Чи перед від'їздом до Москви ви були хоч трохи зацікавлені в українському питанні? Чи були ви, до речі, свідомі існування будь-якої "української проблеми" в Радянському Союзі?**

- На жаль, не можу сказати, що я цим так дуже цікавився. Я мав досить туманне загальне поняття про всю країну в цілому, але не знав ніяких подробиць про це. Я пригадую знову, що коли на мене находив прорадянський сентимент, я обговорював з Веббами [Sidney та Beatrice Webb] національне питання. В розмові ми висловлювали свою певність у тому, що Сталін тримає національне питання в своїх руках, отже, ми могли бути спокійні, що він цією справою займеться ефективно та дбайливо. Саме в такому настрої я виїздив.

**- Чи було щось відоме про голод чи голодування в Радянському Союзі перед вашим виїздом?**

- Надходила деяка інформація про брак харчів, але вона була досить непевна. Безсумнівно, вона навіть приблизно не відбива-

ла справжнього становища. Прихильники Радянського Союзу давали про це різні пояснення, серед них і те, що харч був, але існували труднощі в його розподілі. Не можу сказати, що була якась дуже конкретна інформація. Як більшість журналістів, я їздив у місія, про які нічого не знав, і писав про них звітля, знаючи ще менше.

**- З вашого щоденника\* випливає, що від першого дня вашого перебування в Москві тема голоду настирливо висіла в повітрі. Наскільки важлива була ця тема для вас?**

- Вона була надзвичайно важлива. Насамперед не треба було бути спеціалістом, щоб побачити, що люди в Москві були голодні. Вони мали особливо хирний вигляд. Очевидно, що там були інші журналісти, які про це говорили зовсім одверто, зокрема один, А. Т. Чолертон [Cholerton], кореспондент газети "Ньюз кронікл", який став моїм близьким приятелем. Властиво радянська преса подавала деяку інформацію про великі труднощі з харчами, зокрема в Україні та на Кавказі.

**- Чи ви мали ще інші можливості діставати інформації про голод?**

- Як я вже казав, радянську пресу треба читати дуже уважно. Ми знали, що все це було дуже старанно цензуроване, і все ж із цього можна було дістати деяку інформацію. Крім інших кореспондентів, у ті часи ще існували своєрідні мізерні залишки старої буржуазної інтелігенції, з якими можна було зустрічатися і які говорили, що мені пізніше здавалося дуже безстрашним, про те, що діялося. Я особливо запам'ятав одного з них, Андрейчина, який, я думаю, був болгарського походження. Люди, з якими ми зустрічалися, не були ще вповні замкнені в режимні рамки. Вони симпатизували режимові, часто мали добрі посади, але від них також можна було дістати загальне уявлення про стан справ. Ще іншим джерелом інформації були посольства. Британське посольство було дуже корисне, але за моїх часів скандинавські посольства були найліпші під цим оглядом. Вони знали багато про те, що діялося, і коли я виїхав на Україну, вони багато мені допомогли, даючи поради, куди їхати. Найбільше допоміг мені чоловік, що звався Урбе. Багато років він перебував у

\*Malcolm Muggeridge. Like it was.- New York: Morrow, 1982.

Москві на становищі генерального консула і був дуже цінним джерелом інформації про катастрофічні наслідки колективізації.

**- У своєму щоденнику ви згадуєте про випадок, коли до вас з'явився чоловік з Північного Кавказу, щоб поговорити з вами про жахливі умови в цьому районі. Згідно з вашим звітом те, що цей прототип радянського дисидента вам розповів, настільки вас приголомшило, що ви вирішили поінформувати читачів "Манчестер гардіян" про поведження радянського уряду з селянами. Чи ви можете пригадати ще щось про цей епізод?**

- Боюся, що небагато. Хіба що те, що всі кореспонденти дуже нервувалися, вважаючи, що цей чоловік міг бути провокатором. Ви розумієте, якщо маєш таке суспільство, за це треба платити. Кінець-кінцем, здавалося таким неймовірним, щоб хтось мав відвагу прийти поговорити із закордонними кореспондентами.

Я вповні переконаний, що він не був провокатором. Нам усім було, однак, ніяково. Дівчина, що працювала в мене секретаркою і допомагала мені перекладати з російської мови, не хотіла мати з ним нічого спільного і була переконана, що то був агент ГПУ.

**- Якою була загальна реакція західних кореспондентів у Москві на повідомлення про голод?**

- Вони всі тільки й говорили, що про голод, і всі намагалися дістатися на місце голоду. Але добитися туди було нелегко. І я тоді зробив те, що робив в інші періоди свого життя - я поїхав просто сісти на поїзд і туди поїхати.

**- Коли читаєш ваш щоденник, вражає, як швидко вас спіткало розчарування Радянським Союзом. Як то вийшло, що ледве минуло чотири місяці вашого перебування в Москві, ви записали: "Мені байдуже, як швидко я залишу Росію"?**

- Не забувайте, що я вірив у режим, а не в якийсь окремий його аспект. Хоч я не думав, що він має бути ідеальним, я все-таки вважав, що це була альтернатива. Я не приїхав з якимись ідеалізованими поглядами на те, яким тут може бути життя, але був переконаний, що метою всього того було зробити людей вільними та щасливими, зробити їхні взаємини братерськими. Побувши там лише короткий час, я побачив, що це не так.

**- Ваша перша подорож в Україну сталася на початку жовтня 1932 року, коли групу закордонних кореспондентів повезли, щоб**

**показати Дніпробуд. Ви зауважили в своєму щоденнику, що подорож вас пригнітила. Чи ви можете пригадати, чому вона мала на вас таке враження?**

- Моя перша подорож в Україну зробила на мене дуже сильне враження частинно тому, що ми їхали в поїзді з дуже добрими вікнами і не надто швидко крізь великі простори сільськогосподарської країни. Було цілком ясно, що ця частина країни знаходиться в дуже жалюгідному стані. На перонах тинялося багато людей, що були дуже голодні. А до того ще й спосіб, як усю ту поїздку влаштовано, включно з оркестрою та першокласною обслугою. Також на Дніпробуді було відчуття, що його будовано силою. Саме у висліді цього я дійшов до переконання, що режим був жахливий, що насправді він базувався не на ідеалах чи ідеалізмі, а на силі та що його метою було викликати страх.

**- Чи тяжко було вам не піддатися радянській пропаганді?**

- Я гадаю, що це, мабуть, було важче, ніж я думав. Але для мене завжди було нестерпним, коли хтось накидав мені свої погляди, і чим більше мені намагалися нав'язати свою думку, тим сильніший був мій інстинктивний опір. Також між закордонними журналістами було чимало одвертих розмов, характеристичних своєю великою інформативністю та дуже реалістичною оцінкою становища. Лише два чи три з них базикали з партійних позицій. Один був кореспондентом "Нью ріпаблік" і автором книжки "Червоний хліб". Та вони, очевидно, були витвором режиму.

**- А що ви скажете про Волтера Дюранті [Walter Duranty]?**

- Ну, звичайно, Дюранті був лиходієм усієї справи. Він був кореспондентом "Нью-Йорк таймс" і багато в чому найзначнішим з кореспондентів. Це був дуже допитливий чоловік з однією ногою. Він був англієць ірландського походження. Я можу його бачити лише як своєрідну режимну маріонетку, і мені просто тяжко уявити собі його в якійсь іншій ролі. Те, що він писав про голод і становище в Україні, було фантастично фальшиве. Не може бути найменшого сумніву в тому, що влада могла ним маніпулювати і що він бажав залишитися в Радянському Союзі. Він мав росіянку за коханку, як багато інших кореспондентів. Це був один із шляхів, якими закордонні кореспонденти піддавалися владі. Я часом думаю, що дівчат навмисно спрямовували в

їхньому напрямі з тим, щоб поставити кореспондентів в таке становище. Дюранті був фактично на ласці радянської влади і кінець-кінцем писав те, що їм було потрібно. Виглядає, що "Нью-Йорк таймс" був цим дуже задоволений. Він дістав три нагороди Пуліцера і не мав чого нарікати.

**- А також орден Леніна, наскільки мені відомо.**

- Так, і це також.

**- Що спонукало вас поїхати ще раз в Україну, щоб повніше дослідити тамтешні умови?**

- Розмови між кореспондентами і зустрічі з людьми, головню урядовцями, що повернулися звідти, все ще бували в товаристві і не повторювали без кінця, як папуги, партійні догми. Було очевидно, що голод був. Навіть радянська преса почала відбивати серйозність становища. Я вирішив, що зберу там матеріал, який дасть мені можливість написати надзвичайний репортаж, і тому в мене виникло бажання туди поїхати.

**- Як ви влаштували свою подорож?**

- У Чолертоні була секретарка-росіянка, дуже агресивна особа, що поїхала зі мною на вокзал. Вона мала дуже різкий голос. Грюкнувши кулаком по прилавку, вона сказала: "Тут хтось потребує квитка до Ростова". Мені дали залізничний квиток - це було так просто.

**- Чи ви сподівалися якихось труднощів від влади?**

- Звичайно, що сподівався. Я мусів зробити кілька змін у своєму маршруті і сподівався, що в якомусь місці мене затримають.

**- Чи ви мали довшу зупинку в Києві?**

- Так. Між іншим, коли б ви мене запитали, що найяскравіше залишилося в моїй пам'яті від цієї подорожі, я без найменшого вагання сказав би, що відвідини церкви в Києві. Там саме відбувалося православне богослужіння і церква була по вінця повна людей. Хоч я багато чого не розумів, все-таки навіть з моїм незначним знанням російської мови дещо до мене доходило. Тема була: "Наше становище безнадійне. Лише Бог може нам допомогти". Це було проказуване з такою фантастичною щирістю і вірою, що я дуже сумніваюся, чи коли-небудь був присутній на богослужінні, яке б мене настільки зворушило. Паства, всупереч тому, що можна було сподіватися, була вповні мішаного типу і включала призовників, селян та осіб зовсім буржуйського вигля-



ду. І ввесь час пробивалася та жаклива нота: "Ми безсилі, ми безсилі, ми нічого не можемо вдіяти. Просимо, просимо, поможи нам!" Це зробило на мене величезне враження.

**- Чи ваші статті в "Гардіян" під заголовком "Радянський Союз і селянство" послідовно відбивають порядок вашої подорожі?**

- Так. Спершу я подорожував по Україні, а тоді поїхав на Північний Кавказ. Звичайно, я не міг дуже віддалятися від поїзду. Так сталося, що на одній станції, думаю, в Дніпропетровському, я побачив селян із зв'язаними ззаду руками, яких вантажили у вагони для перевезення худоби, під примусом зброї. Мені було сердито сказано забратися звідти, але, на щастя, ніяких інших заходів проти мене не застосовано. Кажуть, що система безпеки в СРСР є ефективна до жорстокости. Насправді вона такою не є. Багато з працівників цієї системи - це тупі люди. Навіть і за такого режиму між людьми існувала свого роду співдружність. Впродовж усієї подорожі ніхто мене не хапав, не питав про документи, хоч було ясно, що я чужинець. Я вивчав ситуацію, наскільки міг, мандруючи з вагону в вагон і прогулюючися поза ним, якщо це було можливо. Це не було систематичне дослідження. З другого боку, воно й не було потрібне, щоб зрозуміти, що ви перебуваєте в країні, що зазнала жакливого голоду. Не забувайте, що я подорожував порівняно в розкоші. Ніхто спеціально мною не цікавився, і я проводив багато часу, взираючи з вікон поїзду.

**- Ви згадуєте відвідини німецької сільськогосподарської концесії Друзаг [Drusag] у районі Кубані на Північному Кавказі.**

- Так. Я переконався, що ці німці знали про голод більше, ніж будь-хто, з ким я зустрічався. Коли б я записав усе, що вони мені розказали, я мав би цілком повну картину. Вони аж задобре усвідомлювали розмір голоду, що панував навколо них. Я так описав, що я там бачив, у листі до "Гардіян" у вересні 1933 року у відповідь моїм критикам: "Концесія є маленькою оазою достатку серед пустелі, її багатство допомагає усвідомити жакливе спустошення навкруги". Я провів там кілька днів, і кожного дня сотні виснажених від голоду селян приходили, благаючи праці й хліба. Виголоднілі чоловіки, жінки й діти навколішках благали що-небудь їсти. Пізніше розказували про німецькі агрономічні господарства, що мусіли наймати людей, щоб усунути трупи се-

лян, які останніми зусиллями діставалися до концесії і тут таки падали мертвими. Парадоксально, що саме в концесії Друзаг я почув німецьке радіопересилання, що сповіщало про те, що Гітлер став канцлером.

**- Де ви бачили найгірший голод?**

- Безсумнівно, в Україні.

**- Які деталі ви можете пригадати про становище тамтешніх селян у ті часи?**

- Я не можу пригадати нічого більше, окрім того, про що я вже написав, і тому я пропоную вам звернутися до моїх статей в "Гардіян" і "Морнінг пост". У випуску "Морнінг пост" від 6 червня 1933 року я висловив свою стурбованість з приводу того, що вчинене радянським режимом на селах "було одним з найпотворніших злочинів в історії, настільки жакливим, що люди майбутнього ледве чи зможуть повірити, що це коли-небудь сталося". А ось витяг з опису відразу ж після цього:

*Якби ви відвідали тепер Україну або Північний Кавказ, навпрочуд гарні країни та раніше одні з найродючіших у світі, ви побачили б, що вони тепер, як пустиня. Поля заросли бур'янами й запушені, немає ні худоби, ні коней, села виглядають покинутими, а подекуди й насправді покинуті; селяни, заморені голодом, з напухлим тілом, мають невимовно жалюгідний вигляд.*

*Ви дізнаєтеся, якщо запитаєте їх, що вони не бачили хліба впродовж останніх трьох місяців, лише картоплю та трохи пшона, та що тепер вони рахують картоплини по одній, бо знають, що не буде нічого іншого їсти до літа, якщо тоді щось буде. Вони вам скажуть, що багато людей вже померли з голоду, що багато далі вмирає кожного дня, що тисячі були розстріляні владою, а сотні тисяч заслані, що для них є злочином, за який карають на смерть без суду, мати в хаті зерно.*

*Вони вам усе це розкажуть, одначе, лише тоді, коли поблизу не буде якогось вояка чи незнайомої людини. Коли ж вони побачать когось у формі або когось добре вгорованого, кого вони з цієї причини вважають комуністом чи урядовцем, вони змінять тон і запевнять вас, що вони мають усе з харчів чи одягу, чого душа забажає, і що вони в захопленні від диктатури пролетаріату та з вдячністю усвідомлюють усі блага, які вона їм принесла.*

*Яким би дивним це не здавалося, деяких з цих бідолах примушу-*

ють час від часу говорити в такому дусі до груп туристів. Я дізнався, що ім'я *Бернарда Шов* їм відоме. Вони говорили про нього приватно таким самим тоном, спльовуючи так само люто, як про *Сталіна*.

Я бачив це становище на власні очі на Північному Кавказі і в Україні, а також чув з багатьох джерел, деяких російських, деяких чужинецьких і навіть з комуністичних, що подібні умови переважали у всіх сільськогосподарських районах Росії. Безсумнівно, так воно і є.

Це страхіття годі описати. Я бачив в Індії села, винищені холерою. Це було жахливо. То були мертві села. Все-таки пошесті проходять, і я знав, що ці села знову наповняться живими людьми. Я бачив у Бельгії села, знищені війною. Це були також мертві села. Але навіть війна мала свій кінець, і я знав, що ці села знову наповняться живими людьми.

Села, спустошені більшовиками, були невимовно жахливі тому, що їхньому спустошенню не видно було кінця. Виглядало, ніби якась зараза прийшла на віки вічні в села. Здавалося, ніщо вже там ніколи не виросте. Виглядало, ніби життя селян було вирване з корінням, а самі вони - лише духи, що відвідували місце, де вони колись були щасливі. Я питав себе: чому б це мало скінчитися? Бездушні вояки, деякі з них монголи з олив'яними лицями та розкосими очима; працівники ГПУ, чепурно вдягнені і добре підготовані, часто євреї, що виконували накази диктатури пролетаріату і нищили певніше, ніж варвари (бо ті приходили з мечем і вогнем - речами відносно чистими), життя й душу країни.

- У своїх споминах ви описуєте голод як "урядовий" голод.

- Під тим я розумію, що то був штучний голод. Він був запланований і навмисний, а не спричинений якимсь природним лихом. Він виник у висліді Сталінової війни проти селянства під час примусової колективізації сільського господарства. У вищезгаданій статті в "Морній пост" я описав наступ партійних апаратників на село як "хмару сарани, що пожирає все їстівне, а залишає за собою пустку".

- Чи ви або ваші колеги міркували над тим, чому саме в Україні голод був найжорстокіший?

- Так, і ми дійшли до певного розуміння. В Україні чинено колективізації найсильніший опір і справу ліквідації "куркулів"

було там тяжче розв'язувати, ніж у будь-якому іншому місці.

- Чи ви коли-небудь пов'язували цю проблему з національним питанням?

- Ми знали дещо про українців і про інші неросійські національності. Але ні, я не знав багато саме про цей аспект.

- Як ви знаєте, 1933 рік увійшов в українську історію як *annus terribilis* - "жахливий рік". Голод розглядають не просто як наслідок неправильно спрямованої економічної політики, а як навмисне намагання зломити хребет українській нації. В Україні "куркулів" ототожнювали з українським націоналізмом, а колективізацію режим розглядав одночасно як засіб знищення соціальної бази українського націоналізму.

- Я не сумніваюся в цьому. Але справа в тому, що на той час я ще не говорив по-російському настільки добре, щоб досліджувати такі проблеми.

- Повідомлялося, що радянські урядові чинники фактично перешкоджали українським селянам, які терпіли від голоду, переходити в пошуках їжі до Росії, де умови були не такі катастрофічні. Чи пригадуєте, що ви щось тоді чули про контрольно-пропускні пункти на українсько-російському кордоні?

- Так, я чув про це від німців в концесії Друзаг.

- В яких умовах ви писали свої звіти для "Гардіян"?

- Я писав їх, повернувшись до Москви. Я жив тоді в домі Вілліама Генрі Чемберліна [William Henry Chamberlin], кореспондента газет "Гардіян" та "Крішчен саенс монітор", який був у той час у відпустці.

- Чи обговорювали ви свої статті з колегами?

- Я обговорював їх з Чолертоном, який знав досить багато про цю справу. Його жінка була росіянка, що колись жила в тій частині країни, і вона багато допомогла. Я не говорив, однак, про ці статті з іншими, бо не хотів, щоб хтось знав, де я був, поки статті не будуть вислані дипломатичною поштою.

- Чи саме так вони опинилися за кордоном?

- Так. Я вмовив когось вивезти їх з країни дипломатичною поштою. Брати їх із собою було ризиковано, бо хтось міг їх побачити, коли я переїздив кордон. Я ніяк не міг їх післати телеграфічно. Закордонні журналісти були зобов'язані показувати свої статті у відділі преси, дістати там їхнє схвалення, а тоді віднести

на пошту. Якби я післав їх звичайною поштою, шанси були сто до одного, що їх перехопили б і тоді вже їх побачити знову було б неможливо.

**- Чи мали ви будь-які труднощі з радянськими урядовими чиновниками перед написанням тих статей?**

- Вони мені дали зрозуміти, що деякі речі, які я написав раніше у "Гардіян", не були їм приємні. Річ у тому, що коли я приїхав до Москви, урядові чиновники там високо цінували "Гардіян" з очевидних причин - газета давала прихильну оцінку подій у країні. Цьому, очевидно, також сприяло і моє тодішнє пов'язання з Веббами. Перед самим моїм від'їздом пані Вебб сказала мені: "Знаєте, в СРСР ми є ікони". Ну, в певному сенсі вони ними й були. Тому я був високоповажаною особою, яка, на їх думку, не повинна б приносити їм будь-яких клопотів. Спочатку урядовці були особливо ввічливі. Але коли вони побачили, що я зайняв інше становище, справи значно ускладнилися. А вже коли я вирішив поїхати і перевірити повідомлення про голод в Україні, я знав, що буду змушений залишити Радянський Союз в недалечкому майбутньому.

**- Як редактори "Гардіян" реагували на ваші статті?**

- Я фактично не почув жадної реакції на них. Статті надруковано, хоч із скороченнями. Вже повернувшись з Радянського Союзу, я, однак, побачив у Берліні оголошення "Гардіян", в якому говорилося: "Спеціальний репортаж нашого кореспондента в Україні". Я не дістав ні слова подяки від них і, думаю, вони були дуже раді, коли я забрався.

**- Пізніше ви писали статті про голод у "Морнінг пост" та в інших газетах. В "Гардіян" ви публікували статті про радянську систему внутрішніх паспортів та про примусову працю. Фактично ви були першим із представників Заходу, що викривали ті, тепер добре документовані риси радянської влади. Чи були ви свідомі в цей час, що ви були одним з перших, хто вигукнув: "Король голий!"?**

- Це все було звичайною темою розмов кореспондентів між собою, а я лише постарався подати про це чесний репортаж. Мені не прийшло на думку, що ніхто інший цього не робив, бо всі вони хотіли там залишитися і продовжувати своє досить вигідне життя з його численними привілеями.

**- Скільки, ви тоді думали, загинуло людей внаслідок голоду?**

- Я назвав тоді цифру від трьох до чотирьох мільйонів. Я гадаю, що цю цифру мені подали німці з концесії Друзаг. Мене назвали брехуном в "Гардіян" та в "Нью стейтсмен". Як згодом виявилось, це число, що вважалося абсурдним перебільшенням, на ділі було применшенням.

**- Чи ви були здивовані відгуком на свої статті в "Гардіян"?**

- Звичайно. Я не сподівався, що "Гардіян" вирішить опублікувати листи, що обвинувачували мене в брехні, в той час, як вони мали всі підстави вірити моїй чесності. Що більше, я переконався, що все це не лише не поліпшило моє становище журналіста, а, навпаки, пошкодило йому. Я не зміг дістати праці в Англії і мусів повернутися до Індії. Правда мені коштувала дорого. Навіть тепер це більш-менш те саме. Недавно я накрутив кінофільм із Світланою Сталіною [Алілуєвою], і знову склалося враження, що я занадто нетолерантний до режиму.

Повернувшись з Москви, я не міг не відчувати презирства до всіх попутників, які, подібно до Веббів, прославляли Радянський Союз як "нову цивілізацію". Я зігнав свою злість у статті, написаній для "Інгліш ревью" під заголовком "Дорогі друзі Радянського Союзу". Я вважаю однією з найбільших загадок нашого часу той факт, що люди, які проводять своє життя, обстоюючи свободу вислову та клясову справедливість, можуть настільки захоплюватися такою явно брутальною і духово обмеженою тиранією. Як, до речі, можна зрозуміти осіб типу Філбі та Бланта, які знайшли свій ідеал людства там, де він був абсолютно протилежний тому, в який вони вірили?

**- І останнє питання. Як ви розглядаєте голод в Україні з перспективи п'ятдесятих років?**

- Без сумніву, це був один із найбільших злочинів наших часів, не менший, ніж єврейська катастрофа чи вірменська масакра. Але мене завжди вражає, як люди, говорячи про великі страхиття нашого століття - Авшвіц, Гірошіму та інші, ніколи не згадують голод в Україні. Якимось після всіх тих років ще не усвідомлено того факту, що Сталін у 1930-х роках убив набагато більше людей, ніж Гітлер винищив євреїв.

Надія Дюк

## ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ ФІЛЬМ ”ЖНИВА РОЗПУКИ” ПРО ГОЛОД 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ

Документальний фільм ”Жнива розпуки” (“Harvest of Despair”) - це вислід дворічної праці дослідників, мистецьких виконавців і членів Комітету дослідження голоду в Україні, створеного в Торонто за допомогою Державної ради кінематографії з нагоди 50-ліття цієї трагедії українського народу. Учасники проекту мали на меті використати всі наявні для них джерела документації й накрутити фільм, котрий сам став би важливим документом у прогалині інформації про цю жахливу подію.

Комітет зібрав приблизно 10500 метрів (понад 16 годин) фільму-інтерв’ю з 27 очевидцями, які тепер живуть у США, Канаді, Англії й Західній Німеччині, та приблизно 33 тис. метрів архівних фільмів з головних фільмових бібліотек західного світу. Він також зібрав понад 100 документів, між ними листування й звіти англійського Міністерства закордонних справ і англійського посольства в Москві, які можна було набути тому, що дипломатичні архіви англійського уряду декласифікуються після 30 років. Використані одночасно статті й репортажі англійського журналіста Малколма Маггеріджа до газети ”Манчестер гардіян”, державні документи США, Західньої Німеччини й Франції та багато автентичних фотографій голоду. Кадри архівного фільму переплітаються зі знімками та інтерв’ю з науковцями, котрі студіювали цю історію, зі свідками, що на власні очі бачили ці сцени. Переповідач висвітлює історію подій і подає текст до фільму (англійською мовою) на тлі спеціально підібраної музики з українських хорових і народних творів, а також музичного твору для віолончелі, котрий композитор Зенон Лавринишин спеціально написав для фільму. Фільм триває майже годину.

Він починається кадрами документального фільму 1933 року, в якому показано паради в Москві, учасники яких несуть плякати й величезні портрети Сталіна: культ особи набирає сили. Поруч з тим показано карту України й підраховано, що тодішній голод в Україні обійшовся народом приблизно в 7 мільйонів жертв. Під час інтерв’ю з Маггеріджем у фільмі останній підтвердив, що голод - ”це була найстрашніша річ, що я коли-небудь бачив”.

Глядач має можливість побачити, з чого, власне, починався трагічний розвиток подій в Україні. Кадри супроводжуються коментарями, які пояснюють, як дійшло до трагедії.

До фільму включено документальні кіноматеріали про події, що відбувалися в Україні 1917 року. Перед глядачем проходять українські вояки під українським прапором у Києві й картини широкого поля, яким вони йшли обороняти свою рідну землю. Кадри фільму виступають як свідки невдалої спроби збереження української незалежності і захоплення влади більшовиками. Показано також, як через реквізицію збіжжя починається голод в Україні 1921 року і як ситуація кращає після впровадження НЕПу. Фільм показує, як віджило культурне, а особливо релігійне життя в Україні у цей час. Науковець Джеймс Мейс з Гарвардського університету коментує в інтерв’ю, що тодішній голова Комуністичної партії (більшовиків) України Микола Скрипник обстоював українську незалежність. Він, наприклад, брав перекладача з собою, їдучи до Москви на переговори, під час яких він висував територіальні вимоги перед Сталіном.

Наступає 1928 рік. Сталін перебирає диктаторські права, і глядач бачить у фільмі, як починають нищити церкви в Україні й разом з ними взагалі всі вияви українського життя. Розповідач каже, що починається перший 5-літній плян. На екрані проходять кадри, котрі показують колгоспників з новонабутими машинами і ”куркулів”, яких вивозять на Сибір, де їх примушують виконувати тяжку, фізично виснажувальну працю, і як розбирають їхнє, в більшості скромне, майно. Лев Копелєв, котрий тепер живе в Німеччині, був не тільки свідком тих подій, а й брав у них активну участь вісімнадцятилітнім комсомольцем. 112 тис. комуністів прислали тоді з Росії в Україну, щоб допомогти провести колективізацію. У своєму інтерв’ю він говорить, що дякує

тепер Богові, що йому не довелося нікого забити, оповідає, як його батько рішуче опирався його вчинкам, і як він тепер шкодує про те, що він учинив як молодий чоловік. Колишній радянський генерал Петро Григоренко, котрий тепер живе в Америці, також подає в інтерв'ю свої спомини про ці часи. Він пригадує, як люди настільки опиралися політиці колективізації в Україні, що місцева влада мусіла викликати військо, щоб навести порядок. Він висловлює думку, що за колективізацією стояв вироблений плян щодо України. Це він зрозумів від наказів В. Косіора.

Продовжуються кадри, що показують жертв голоду з опухлими ногами й животами, особливо приголомшують знімки малих дітей на кінцевій стадії голоду. Одна жінка-повитуха свідчить у своєму інтерв'ю, як поїзди приїжджали в місто. Вони переважно були переповнені малими дітьми, бо їхні матері, самі вмираючи, кидали їх у поїзд в надії, що хтось у місті візьме дитину і врятує. Бачимо кадри фільму зі знімками в Києві та в Харкові, як трупи лежать на дорогах у таких кількостях, що місцеві люди навіть не звертали на них уваги. Розповідач пояснює, що в містах постачали все ж таки трохи харчів і тому селяни приходили шукати щось їстівне, хоч уже були впроваджені пашпорти, котрі обмежували пересування сільського населення.

Дає свідчення в інтерв'ю родина Генке, котра тоді жила в Києві. Пані Генке, чоловік якої в той час займав посаду німецького консула в Києві, каже, що вони читали в німецьких газетах, що в Росії зібрали добрий урожай і нема голоду, а крізь вікно вона бачила своїми очима, що люди по дорозі вмирають. Це їй так приголомшило, що вона пішла з фотоапаратом робити знімки людей, що вмирали, щоб зберегти їх як документ, її син говорить в інтерв'ю, що, хоч був молодим хлопцем, добре пам'ятає ці сцени смерті в Києві.

Чоловік, котрий працював у радгоспі в цей час, переповідає, що радгоспні керівники дали працівникам наказ годувати коней уночі, щоб голодні не бачили, бо старалися б украсти корм, призначений для коней. Це було під час весни 1933 року, коли кожну годину вмирали 1000 чоловік, а за хвилину - 17 чоловік. Робітник сам бачив, як зерно лежало в сховищах або часами лише легко накрите надворі, де воно прямо гнило, але все під охо-

роною, щоб селяни не дісталися до нього. Копелев розповідає, як вози їхали від двора до двора й збирали трупи. Одна жінка розповідає, як вона тримала в розпуці в хаті вже мертве тіло сестри один тиждень, не віддаючи його, бо чекала, щоб мати повернулася з колгоспу, де вона намагалася дістати харчів для дітей.

Фільм переходить до розгляду зовнішнього поняття про голод. Допомоги від інших держав Радянський Союз не приймав, бо заперечував, що відбувається щось таке, як голод. Митрополит Мстислав говорить в інтерв'ю, що він тоді перебував у Варшаві, коли старалися організувати допомогу українцям через границю. Допомога мала йти через радянське посольство, працівники якого заперечували, що взагалі потрібна допомога, бо, як вони казали, не було голоду. Щоб підсилити ту брехню, Радянський Союз повів активну кампанію за кордоном. Проходять кадри фільму з конференції в Лондоні, присвяченої проблемам збіжжя, коли Радянський Союз обіцяв підвищити експорт зерна, щоб створити уяву відсутності голоду, бо невже ж держава підвищувала б експорт зерна, коли одна третина населення вмирає з голоду? Кампанія обману продовжувалася далі, коли Радянський Союз запросив на відвідини визначних людей із Заходу, прихильних соціалізму - англійського письменника-драматурга Джорджа Бернарда Шов, колишнього французького прем'єра Едуарда Ерріо та інших. Фільм показує подорож Ерріо по Радянському Союзу, коли створено для нього "потьомкінський колгосп" в Україні, щоб він, повернувшись до Франції, розповів, що все в Радянському Союзі в порядку. В тому вони досягли великого успіху.

Маггерідж розповідає, як пильно та всебічно контролював радянський уряд кореспондентів чужих газет. Цензор читав усі статті на пошті й, натрапляючи на щось, що було йому не до вподоби, не дозволяв пересилати поштою чи телеграфом. Маггерідж переслав свої статті дипломатичним багажем з Москви і виїхав з країни перед тим, як вони були надруковані. Процес над англійськими інженерами, котрий відбувся якраз у цей час, - бачимо уривки з архівного фільму, - також уживався як спосіб контролю над чужими кореспондентами, їм грозили, що не дадуть дозволу писати репортажі про процес, якщо вони писати-

муть про інші внутрішні недоліки в країні - тобто про голод.

Маггерідж далі каже, що найменш об'єктивним кореспондентом був американець Волтер Дюранті. Він написав низку статей до газети "Нью-Йорк таймс", де запевняв, що все гаразд у Радянському Союзі, і одночасно бачимо в фільмі дипломатичний документ англійського посольства, де виразно надруковано, що в приватній розмові з англійським дипломатом цей самий Дюранті твердив, що з голоду померло може 10 мільйонів населення! Маггерідж каже, що безперечно існувало якесь таємне порозуміння між Дюранті та радянськими урядовими чинниками. Пізніше виявилось, що ці статті грали поважну роль в рішенні США офіційно визнати Радянський Союз. Архівний фільм показує радісну усмішку Максима Літвінова в листопаді 1933 року, коли він сходить з літака на американську землю як перший посол Радянського Союзу. В наступному 1934 року за рекомендацією США Радянський Союз прийняли до найважливішого міжнародного форуму - Ліги Націй.

Голод осягнув свою мету. Скрипник і визначний український письменник цього періоду Микола Хвильовий у відчаї покінчили життя самогубством. Але фільм яскраво показує, що хоч наприкінці 1933 року в Україні починають роздавати харчі, рівночасно починається новий етап сталінської політики - чистки, коли тисячі були заарештовані й розстріляні або вислані на схід до концентраційних таборів. Це триває аж до 1941 року, коли в Україну входить німецьке окупаційне військо.

Наприкінці фільм показує уривок з архівних кінокадрів, зроблених німцями в Україні. Зайнявши Україну, нацистські окупаційні чинники запросили міжнародну комісію, щоб розпізнати масові могили, котрі вони знайшли. Безперечно, це була частина пляну відвернути увагу від того, що творила сама нацистська Німеччина, але все ж таки комісія підтвердила масовий характер поховань: коло 9 тис. чоловік лише в місті Вінниці. Бачимо, як урядовці в німецьких мундирах ходять між гробами і як нарешті дозволено священикам відправити християнську панахиду над померлими.

Фільм "Жнива розпуки" - це незаперечний документ про голод в Україні 1932-1933 років. Більше того, треба зазначити, скільки праці було вкладено в процес збирання архівного фільму

й документів по різних бібліотеках і архівах, проведення інтерв'ю, не кажучи вже про редагування набраного матеріалу. Режисери Ярослав Новицький і Юрій Луговий керували всім на професійному рівні. Треба також відмітити, що з мистецького погляду фільм змонтовано з естетичним смаком, незважаючи на страшний матеріал у деяких сценах, так само як вибір музичного супроводу. Зусиллями всіх працівників фільм "Жнива розпуки" розповідає в формі стислої та безпосередньої розповіді приголомшливу історію трагедії штучного голоду в Україні 1932-1933 років.

Треба тут також згадати про те, що фільм дістав високу мистецьку оцінку. Він зайняв перше місце, здобувши серед 43 інших фільмів у своїй категорії нагороду золотої зірки на Міжнародному кінофестивалі в Гюстоні (США) у квітні 1985 року. Завдяки цій нагороді праця режисерів Новицького і Лугового відразу надала фільмові міжнародного розголосу, уможлививши ширший публіці ознайомитися з документом-розповіддю про приголомшливу історію найбільшої трагедії, яка сталася в Україні 50 років тому.

## **ЗВЕРНЕННЯ ЮРІЯ БАДЗЯ ДО ГОЛОВИ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР**

Голові Президії Верховної Ради УРСР  
Олексійові Федосійовичу Ватченку!

Враховуючи існуюче до сьогодні офіційне відношення до нижчеподаної події, вважаю своїм громадянським обов'язком пригадати вам і у вашій особі всьому політичному керівництву Республіки, що наш народ пережив чи не найстрашнішу трагедію у своїй історії - голод 1933 року. Є переконання, що у висліді голоду загинуло шість-вісім мільйонів українців. Кажу "є переконання", тому що в радянській літературі, як науковій, так і публіцистичній, даних про це немає. Більше того, у нашому суспільному житті цю масштабну історичну подію оточено глухою мовчанкою вже протягом півстоліття; на неї накладено політичне табу. Це у вищій мірі аморально і потворно - забувати невинно загиблих, убивати в народі пам'ять про пережите, забирати з історії побуту цілі сторінки.

Безсумнівно, голод 1933 року в Україні має виразне політичне забарвлення. І саме тому державна влада не може мовчати. В протилежному разі вона бере на себе повну політичну відповідальність за події. Звернемо увагу, що для "відсекречування" голоду 1933 року політична логіка формально не є перешкодою, бо ж сталінізм - справжній винуватець трагедії - офіційно засуджений.

Закликаю Президію Верховної Ради Української РСР перейнятися моральним обов'язком ушанувати, накінець, вперше за півстоліття, пам'ять мільйонів, які загинули трагічно, невинних людей. Пропоную прийняти постанову на державному рівні: весною, наприклад в березні, в пам'ять жертв голоду провести Всеукраїнський вечір жалоби: один день в місяці, наприклад, третю неділю березня, проголосити Днем національної жалоби і відзначати щорічно; спорудити пам'ятник у сільській місцевості, яка

найбільше потерпіла від голоду; забезпечити наукове дослідження події, гідної також високого мистецького втілення. Публічне відзначення трагедії 1933 року означало б не лише виявлення морального почуття й політичного розуму. Воно означало б, що сучасне керівництво Республіки дійсно відмежовується від політики сталінізму і несе відповідальність перед українським народом за його історичну пам'ять, а також і за надійно стійкі опори нашого майбутнього.

**22 січня 1983 року  
Мордовія, політтабір**

Ален Безансон

## ПАМ'ЯТАТИ І ДОСЛІДЖУВАТИ!

Протягом 1932 (і навіть уже протягом 1931-го) року загони військових і чекістів обшукували села України, нищпорили по хатах і обійстях. Вони дошкукувалися не зброї й золота, а зерна. Багнетами пороли землю, перекопували долівки в льохах, зривали підлоги в хатах, розкопували городи. Знайшовши в горшках, діжках, на горищах зерно, разом з ним забирали й родину. Зерно, звезене підводами, зсипали просто на землю при залізничних станціях.

Купи зерна охороняли військові. Не було брезенту, щоб його накрити, його поливали осінні дощі, й воно починало гнити. Того року селяни не мали змоги посіяти озимину: бо забрали їм увесь посівний матеріал.

Почавши з осені, по селах цілковито зник хліб, і люди харчувалися переважно картоплею. Під Різдво почали різати худобу. Але з неї не було вже нічого, тільки шкура та кості. Курей і гусей давно вже поїли. Не було краплі молока, ні єдиного яйця.

Тієї зими в багатьох родинях почався голод. Заслабли діти, їм пухнули животи, бо вони змушені були їсти картопляне лушпиння або викопане з-під снігу жолуддя. Близько початку лютого були закриті школи: діти не були в спроможі їх відвідувати. По хатах кричали діти, розпач опанувала матерів, розгубилися батьки.

У березні вже не було ні котів, ні собак. Усіх їх перебили й охляли з голоду тіла їх зварили. Розтанув сніг, і люди з нестатків почали пухнути й набрякати. Діти мали здуті животи, подібні на кістяки тіла, пташині шиї й великі очі на старечих обличчях. Вони харчувалися мишами, горобцями, мурашками, викопували з

---

Текст промови, виголошеної автором 4 червня 1983 року в Парижі, у сквері ім. Т. Шевченка, на урочистих зборах, скликаних Центральним комітетом українських організацій на відзначення 50-річчя голоду на Україні. Ален Безансон - професор Сорбони, знавець східноєвропейських проблем сучасності. Текст уперше надрукований у журналі "Сучасність" (жовтень 1983 року, с. 48-51). *Переклад з французької*. - Ред.

землі хробаків. А батьки варили підшви, стару кінську зброю. Коли зазеленіла трава, почали варити кропиву, молочай, польову рослинність.

Селяни пробували наблизитися до звалищ зерна, що гнило при залізничних станціях. Діти ухитрилися бодай трохи украсти цієї зіпрілої маси, але військові підстрілювали їх, як кріликів. При переїзді через Україну було наказано в пасажирських потягах завішувати вікна, бо ж заборонено було помічати припалих на колінах прохачів, що криком благали: "Хліба, хліба!" Мешканці сіл масово почали втікати до міст, але міста були оточені охороною військових загонів. Декому з селян щастило подолати загороди, але вони вмирили на вулицях, на очах збайдужілих переляканих городян. Натупцювавшись якийсь час у полі перед входом до міста під чистим блакитним небом, знесилені натовпи поверталися до села, падали на землю й умирали. На просторах сотень кілометрів можна було бачити села-привиди, дивовижно мовчазні, без тварин, без птахів, з безлюдними вулицями, над якими слався жажливий сморід. Озимий хліб дозрівав на полях, і не було кому його збирати. А восени, коли загони військових обходили хати, всі мешканці були мертві. Смерть спостигала людей за чергою, відповідно до фізичної відпорності організму: спочатку дітей, потім старих, далі чоловіків і жінок середнього віку. Перших ще ховали, далі вже - ні. Спостережено багато випадків людоїдства. Звідусіль збирали трупи, їх стягували лопатами й кидали в спільні могили. Потім дезинфікували підлоги, білили стіни. З районів Орла і Волги прибували родини переселенців-росіян, яких розселювали по цих спустошених землях, по хатах, в яких ще довго тримався запах смерти.

Не сьогодні й не перед такою поінформованою громадою, як ваша, розповідати мені про політичні умови, що призвели до такої катастрофи. 1929 року партія Сталіна відчула себе достатньо сильною, щоб упокорити сто тридцять мільйонів селян і покласти край компромісній політиці НЕПу. По всьому СРСР депортовано й знищено найкращу частину селянства під образливою налічкою куркулів. Інші змушені були піти на невідьницькі плянтації, якими стали колгоспи. Сільськогосподарська катастрофа була повнотою й остаточно завершена. Опір селян був затятий, але врешті остаточно придушений. У цьому перша відміна



від доби воєнного комунізму: у 1921 році партія відступила, а цим разом вона вийшла переможцем. Але є ще й друга відміна: 1921 року сільськогосподарська катастрофа була визнана публічно. Покликано було місію Гувера, яка не забарилася прийти на допомогу голодуючим. Врятувавши від смерті від шести до восьми мільйонів осіб, вона тим самим врятувала й більшовицький режим. Катастрофу ж тридцятих років заперечувано й спростовувано всіма можливими засобами, її приховувано від чужинців, про що я скажу далі. Але не говорено про неї й перед самою владою, яка, зрештою, й не хотіла про неї чути. У висліді цього було наказано реквізувати зерно, так ніби колективізація була успішно завершена. Фактично ж кількість зерна конфіскованого в Україні, підраховано не на підставі реального врожаю, а на основі офіційних вигаданих, фальшивих даних "соціалістичної" статистики.

Починаючи від 1932 року, оподаткування натурою створило становище ендемічного голоду і стану напівгромадянської війни. Закон від 7 серпня 1932 року уповноважував загони ГПУ стріляти в кожного, хто простягає руку на соціалістичну власність. Дітей, які збирали колоски, розстрілювали також. Божевільні хлібозаготівлі того року призвели до голоду, про який я шойно говорив.

Хоч, пояснюючи причину цієї катастрофи, треба віддати належне знеособлюючій природі соціалізму, засліпленню утопією, бездушному автоматизмові божевільного плянування та бюрократичному теророві, у ній знайшло своє втілення свідоме політичне рішення Сталіна та його посіпак: розгромити політичне селянство, розгромити Україну як національну єдність. Вимордування селянства супроводжувалося повним оновленням керівного апарату і "деукраїнізацією" України. Саме в цьому сенсі законно говорити про геноцид. Це безперервний геноцид, що в 1932-1933 роках досяг свого апогею, але до нього вважали потрібним повернутися, і він триває далі ще й сьогодні. Тієї весни померло з голоду, можливо, 10 відсотків українців, чи, вірніше кажучи, примушені померти з голоду. Чотири мільйони чоловіків, жінок і дітей.

У цілому демографічний дефіцит за тридцять років в Україні становить приблизно сім мільйонів осіб. Тим самим в абсолют-

них числах - це масакра, яка арифметично дорівнює винищенню євреїв, заподіяному Гітлером. Але тим часом, як кінцевий наслідок винищення євреїв відомий усьому світові, тим часом, як воно стало об'єктом дослідження великої літератури на всіх мовах і пам'ять про нього побожно і пильно зберігається, штучний голод, п'ятдесяті роковини якого ми сьогодні відзначаємо, лишається майже невідомим.

Та попри всі запобіжні заходи і дезінформацію, ширену комуністичним тоталітаризмом, правда все ж таки просочилася. Брошура, видана в Брюсселі 1933 року під назвою "Голод на Україні", подала приголомшливу, але вірогідну картину тогочасного становища. Правдиво освітлювали події також інформаційні статті, друковані у великих європейських газетах. Проте в той самий час французький прем'єр Ерріо свідчив, що він, подорожуючи по Україні, нічого іншого не бачив, крім добробуту, заможних колгоспів, добре відгодованих дітей, що пашіли здоров'ям. Мабуть, неможливо навести іншого подібного прикладу, до такої міри скандального, який я назвав би буржуазним просоветизмом. Борис Суварін опублікував 1938 року свою велику, клясичну працю, яка лишається й сьогодні фундаментальною. Але в цій праці під назвою "Сталін" немає навіть згадки про голод в Україні. Кестлер пише в своїх спогадах, що тим часом, як його очі всюди спостерігали несвітську катастрофу, якась шизофренія не дозволяла розумові усвідомити її. А мова ж іде про дві наймужніші й ясні голови довоєнної Європи. Кравченко дав приголомшливі свідчення, але добропорядна публіка повірила йому менше, ніж Едуарові Ерріо. Щодо мене, то я докладно знаю ту мить, коли я усвідомив собі наявність геноциду: читаючи 1970 року сторінки прегарного роману Василя Гроссмана "Все минає", з яким французькі комуністи перешкодили читачеві ознайомитися, і його тепер годі знайти. Страшна книжка Василя Барки з'явилася (у французькому перекладі) шойно 1981 року, і мені здається, що вона не знайшла того поширення, на яке заслуговує.

Двадцять сторіччя - це сторіччя-вбивця. У незчисленних свідченнях про жахи тоталітарних режимів я завжди знаходжу одну спільну рису: ті, що вмирають, попри все сподіваються, що нормальний світ або принаймні наступні покоління дізнаються про

те, що з ними сталося. У таборах не забувають, там уміють зберегти пам'ять про те, що сталося. Жертви чекають помсти і справедливого суду історії. Крім молитви, все, що ми можемо зробити для без числа цих мучеників, - це пам'ятати. Що означає: знати, досліджувати, зафіксувати й аналізувати події. Мені важко сказати, чи це завдання - пам'ятати - здійсненне в Україні, окупованій партією комуністів. Але я знаю, що воно здійснюється у Франції, Канаді, Сполучених Штатах - усюди, де українська діаспора свідомо своєї пам'яті. Для народу, який втратив свою пам'ять, відродження неможливе. І саме з цієї причини комунізм так пильнує, щоб контролювати минуле та фальсифікувати історію. Але сам той факт, що ми зібралися тут сьогодні, свідчить, що ми нічого не забули і український народ пам'ятає себе. Ось чому я впевнено чекаю його відродження.

## ЗМІСТ

Катерина Ющенко. Не маємо права забути.....	5
Від упорядника.....	7
Володимир Маленкович. Голод 1933 року в Україні.....	10
Сергій Максудов. Демографічні втрати населення України в 1927-1938 роках.....	19
Валентин Мороз. Голод 1933 року і українізація. Паралелі і взаємозалежності.....	32
Григорій Костюк. Криваві роки (до 20-річчя голоду і терору в Україні).....	47
Василь Гроссман. Все минає.....	70
Яків Менакір. Замордоване селянство.....	88
Живі свідки про голод.....	99
Радянський союз і селянство. Нотатки спостерігача.....	127
Малком Маггерідж і голод в Україні 1932-1933 років.....	138
Надія Дюк. Документальний фільм “Жнива розпуки” про голод 1932-1933 років в Україні.....	150
Звернення Юрія Бадзя до Голови Президії Верховної Ради Української РСР.....	156
Ален Безансон. Пам'ятати і досліджувати!.....	158

*Літературно-художнє видання*

## **Голод в Україні**

*Вибрані статті*

Упорядник – **Надія ДЮК**

Художник - **Яків ГНІЗДОВСЬКИЙ**

Коректор – **Людмила ПАЩУК**

Комп'ютерна верстка **Оксани КРИШТАЛЬСЬКОЇ**

Формат 60x84/16. Папір офсетний.  
Гарнітура TypeTimes. Друк офсетний.  
Наклад 3000 пр.

### **Видавництво**

**“Волинська мистецька агенція “Терен”**

43025, м. Луцьк, Головоштамт, а/с 157

Тел. 8-050-6743321

Ел. пошта: [teren.lutsk@gmail.com](mailto:teren.lutsk@gmail.com)

Свідоцтво Державного комітету  
телебачення і радіомовлення України  
ДК № 1508 від 26.09.2003 р.

Друк - підприємець Гулак І. П.  
Свідоцтво Державного комітету  
телебачення і радіомовлення України  
ВЛн № 36 від 19.11.2004 р.

**Г 61 Голод в Україні.** Вибрані статті.- Луцьк: ВМА “Терен”, 2006. -  
164 с.  
**ISBN 966-8575-43-1**

Штучний голод 1932-1933 років, запроваджений верхівкою комуністичного тоталітарного режиму в Україні, був моторошним знаряддям знищення мільйонів українців. Ця книга містить збірку статей, котрі допоможуть описати й пояснити страшну трагедію тим, хто живе на цій багатостраждальній землі сьогодні.

Для широкого кола читачів, учнівської й студентської молоді, усіх, кому не байдужа доля українського народу.

УДК 94(477)”19”  
ББК 63.3(4УКР)62-4я43